

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXV. broj 2 (143), Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2019 /adar-nisan-ijar-sivan 5779.

Novi ukrajinski predsjednik

Pobijedio je Mister Zi

Volodimir Zelenski rodio se 1978. u ukrajinskom gradu Krivi Rog, tako da podjednako dobro govori i ruski i ukrajinski. No materinski mu je jidiš (kojim se ograničeno služi), jer su mu roditelji Židovi; otac Oleksandr profesor je kibernetike na Kijevskom sveučilištu, a majka Rima je inženjerka. Oni su sekularni, pa i asimilirani Židovi, koji drže do tradicije. S tog aspekta njegov gotovo konsenzualni izbor za predsjednika države dodatno začuđuje, jer nije tajna da antisemitizam u Ukrajini još ima jaka uporišta

Piše Jaroslav Pecnik

Nakon što je potkraj prošle godine (ne)očekivano najavio kandidaturu za sudjelovanje u trci za predsjedničku nominaciju, Volodimir Zelenski, popularni ukrajinski satiričar, glumac, komičar i scenarist, ali i politički aut-sajder, ubrzo je u svim anketama uvjerljivo zauzeo čelno mjesto, daleko ispred tadašnjeg predsjednika države Petra Porošenka i karizmatične ikone „narančaste revolucije“ i bivše dvostruke premijerke (2005. i 2007–2010) Julije Timošenko, što je svima bio jasan znak da je velikom broju Ukrajinaca već preko glave korumpirane političke i poslovne elite, njihove povezanosti s organiziranim kriminalom, neispunjenih obećanja, vulgarnoga nacionalizma i populizma, sveprisutna, galopirajućeg siromaštva, ratnih sukoba i strašnih materijalnih devastacija u Donbasu (u kojima je dosad 15.000 ljudi izgubilo živote) i uopće posvemašnje osobne i društvene besperspektivnosti, kojoj se, nažalost i sada, nakon izbora ne vidi kraj. Paradoksalno je da je ova golema i prirodnim resursima bogata zemlja (druga po veličini u Europi), s gotovo 45 milijuna stanovnika, tako jezivo siromašna. Ali jednako je tako paradoksalno da su najbogatiji među Ukrajinacima, poput multimilijardera i kralja čokolade Porošenka (koji se borio za svoj drugi mandat, što dosad nikomu, izuzev Leonidu Kučmi, nije uspjelo), odnosno Julije Timošenko, kojoj se imovina mjeri desecima, ako ne i stotinama milijuna dolara (a zarađena je u krajnje sumnjivim poslovnim okolnostima trgovinom plina i nafte i političkim pregovoranjima, zbog čega je i bila osuđena na sedam godina zatvora, od čega je odležala gotovo tri); dakle da upravo osobe čija je imovina stečena na problematičan način obećavaju da će se obračunati s korupcijom. U to nitko razuman nije mogao povjerovati, posebice ako se zna da je upravo za trajanja svoga tekućeg predsjedničkog mandata Porošenko, već ionako bogat kao Krez, samo još dodatno uvećao vlastitu imovinu. Utoliko je pojava karizmatičnog i popularnog Zelenskog, koji je također dolar-ski milijunaš, ali daleko skromnijih razmjera (vlasnik je uspješne producerske kuće Kvartal 95) i njegova najava odlučne borbe protiv korupcije (koju Ukrajinci smatraju najvećim društvenim zlom), bila dočekana s takvim odobravanjem, jer su mnogi od njegovih sunarodnjaka povjerovali kako će ono što glumi u gledanom i popularnom TV-serijalu *Sluga naroda*, uistinu ostvariti i u realnom životu. Naime, Zelenski u spomenutom serijalu (od 2015. i u

vlastitoj produkciji) glumi poštenoga srednjoškolskog nastavnika Vasila Holobradka koji iznenada postaje predsjednik države (nakon što je jedan snimak u kojem kritizira korupciju postao hit na internetu) te se na toj funkciji iskazao kao čovjek koji iskreno pokušava služiti svom narodu. Zapravo, Zelenski je diplomirao pravo, ali se strukom nikada nije bavio, već od rane mladosti zanimala ga je gluma. Kao sedamnaestogodišnjak prijavio se na natjecanje komičara i ubrzo bio pozvan da se priključi tada popularnom ukrajinskom timu Zaporozia, Krivij Rih-Transit, s kojim je pobijedio na velikom natjecanju 1997. Poslije je nastupao i u Rusiji i gotovo svim bivšim sovjetskim republikama, a prije spomenutoga TV-serijala široku je popularnost stekao sudjelovanjem u ukrajinskoj verziji *Plesa sa zvijezdama*, kada i počinje njegova filmska karijera. Kao devetnaestogodišnjak osnovao je svoju produkciju, tj. tvrtku, a 2003. upustio se u šou-biznis kojim se na koncu obogatio i postao slavan. Istina, Zelenski je dobio i mnoštvo tzv. prosvjednih glasova; građanima je jednostavno bilo dosta Porošenka i njegova licemjerja i obećanja te nesposobnosti da rješava najbolnija nacionalna pitanja, a Mister Zi (kako još zovu novoga predsjednika), za razliku od svojih konkurenata, nije želio ništa obećati, stalno ponavljajući kako onaj koji „ne obećava ne može ni razočarati“. Zelenski nije održavao velike, pompozne skupove, čak se susprezao davati intervjuje, već je uporno obilazio zemlju te sjajnim i britkim satiričnim nastupima ismijavao glavne konkurente, dakako posebice Porošenka i njegovu ekipu, što

mu je samo povećavalo popularnost, a aktualnoga predsjednika silno živciralo, što je iz dana u dan postajalo sve vidljivije u njegovoj kampanji koja je (iz)gubila na uvjerljivosti. Viktor Zamjatin, analitičar iz centra Razmukov, zaključio je da je Zelenski „uspio privući gnjevne glasače koji su izgubili povjerenje u svoje političare“. I rezultati drugoga kruga izbora to su potvrdili: Zelenski je osvojio fascinantnih 73 posto glasova, a Porošenko tek nešto više od 25 posto, uz pristojnu izlaznost (60 posto glasačkog tijela).

Ne zaboravimo: na biračkim popisima nalazi se gotovo 36 milijuna ljudi, uključujući i one glasače iz ratnih zona Donbasa i s anektiranog Krima, gdje se izbori nisu ni održa(va)li. Glavni izborni slogan Zelenskog: „Korupcija je svuda, moramo smanjiti njezin utjecaj na vladu i na život ljudi“, pokazao se efikasnim i dobitnim, a svoje političko neiskustvo naglašavao je kao svojevrsnu prednost u klimi u kojoj su građani izgubili povjerenje u elite i nadu u bolju budućnost. Procjenjuje se da su za Zelenskog glasali manje obrazovani birači, koji su ga svake nedjelje gledali kao pozitivna junaka na televiziji. Ti birači, kako tvrde pojedini kritičari, nisu zapažali činjenicu da je i on sam nepristojno bogat i da iza njega vjerojatno stoji i ruski kapital, ili im ta činjenica nije smetala. Primjerice, tek se nedavno u javnosti saznalo da je supruga Zelenskog, Olena (djevojačko prezime Kjaško, s kojom ima dvoje djece) 2013. od oligarha Aleksandra Burjaka kupila luksuznu vilu u jednom od najpoznatijih ljetovališta na Krimu. Porošenko je na izborima bio kažnjen zato što je iznevjerio ideje Majdana, a također nije p(r)oveo obećanu borbu protiv korupcije i u državi osigurao vladavinu prava. Većina onih Ukrajinaca, posebice mladih koji su eventualno na izborima mogli glasati za njega, iskoristili su tzv. bezvizni režim s Europskom Unijom (koji je Porošenkova vlada uspjela progurati u pregovorima s Bruxellesom), uzeli su karte u jednom smjeru i nisu (is)koristili svoje biračko pravo. A takvih ima nekoliko milijuna. Julija Timošenko velik je dio glasova izgubila stoga što u Moskvi nisu krili kako bi u drugom izbornom krugu radije vidjeli nju negoli Porošenka u borbi sa Zelenskim. Dakle, Zelenski uspjeh temelji na iznevjerenim nadama tzv. ukrajinske revolucije dostojanstva, u kojoj je bio svrgnut kleptokratski i oligarhijski režim, a proruski orijentiran predsjednik Janukovič protjeran u Rusiju.

Volodimir Zelenski rođen je 1978. u ukrajinskom industrijskom gradu Krivi Rog, još za vrijeme postojanja SSSR-a, tako da podjednako dobro govori i ruski i ukrajinski. No materinski mu je jidiš (kojim se ograničeno služi), jer su mu roditelji Židovi; otac Oleksandr profesor je kibernetike na Kijevskom sveučilištu, a majka Rima inženjerka. Oni su sekularni, pa i asimilirani Židovi, ali drže do tradicije. S tog aspekta njegov gotovo konsenzualni izbor za predsjednika države dodatno začuđuje, jer nije tajna da antisemitizam u Ukrajini još ima jaka uporišta. Ne čudi da je njegova pobjeda u Izraelu bila dočekana s velikim oduševljenjem, iz najmanje dva razloga: Zelenski je Židov i tu činjenicu s ponosom ističe, a osim toga velik broj doseljenih ukrajinskih i ruskih Židova koji tu žive novoga ukrajinskog predsjednika do-

Glumac i predsjednik: Volodimir Zelenski

življavaju, na neki način, i kao svog predsjednika. Dakle, činjenica etničke (pa i vjerske) pripadnosti na birače nije bitno utjecala. Zelenski je toliko popularan da je bio podjednako prihvatljiv i etničkim Rusima (kojih nekoliko milijuna živi u Ukrajini) i većinskim Ukrajinacima, a posebice stoga što se nije miješao u zapetljane pravoslavne rusko-ukrajinske odnose i pitanja crkvene autokefalnosti, na kojima je Porošenko pokušao poentirati, podupirući *raskolničku* Pravoslavnu ukrajinsku crkvu, kojoj su Carigradska crkva i vasiljenski patrijarh Bartolomej (*primus inter pares* u pravoslavnom svijetu) priznali samostalnost i time izazvali pravi rat na relaciji Moskva – Kijev – Fanar. Poglavar nove, državne, ukrajinske Crkve mitropolit Epifanije pozvao je vjernike da podupru Porošenka, ali njihovi su glasovi očigledno otišli na drugu stranu. Naime, kada je 2018. bio i službeno pokrenut projekt tzv. ukrajinske autokefalnosti od strane režima u Kijevu, inicijativu je otvoreno podupro i carigradski patrijarh Bartolomej. Do tada ukrajinski pravoslavni vjernici imali su crkvu s autonomnim statusom, ali Ukrajina je kanonski prostor Ruske pravoslavne crkve, koja se protivi dodjeli autokefalnosti *novoj* Ukrajinskoj pravoslavnoj crkvi, koju su podupirali ne samo Porošenko, Fanar (dio Istanbula u kojem se nalazi sjedište carigradskog patrijarha) nego i Sjedinjene Države, kojima se to učinilo pogodnim instrumentom za postizanje vlastitih ciljeva na tom prostoru. Ruski patrijarh Kiril već je i prije kritizirao samovolju fanariotskog patrijarha (prelazak na novi kalendar, ukidanje anateme rimskom papi, ukidanje jednobračnosti pravoslavnih svećenika i u tomu je vidio pokušaj *vaseljenskoga* patrijarha da se nametne kao nekakav novi istočni papa koji se više ne libi čak ni otvorenih upada u *tuđi* kanonski prostor, čime dovodi u pitanje sva dosadašnja nedodirljiva pravila utvrđena stoljetnom praksom. Činjenica je da Bartolomej i njegova eparhija u Istanbulu imaju malen broj vjernika, a samim time i prihoda. Po ruskom pak tumačenju, sada imaju prigodu u Ukrajini povećati i broj vjernika i primanja, a zauzvrat Bartolomej će, po sličnom scenariju kao u Estoniji i Albaniji, postaviti novoga kijevskog metropolita, koji će promicati interese Zapada. Mnogi u Rusiji tu akciju preuzimanja Crkve nazivaju „novim crkvenim Majdanom“.

Porošenkova agresivno intonirana izborna strategija: „Armija, jezik i vjera“, glasačkom tijelu nije zvučala inkluzivno, upravo suprotno. Zapravo, Porošenko i Julija Timošenko vukli su tešku političku prtljagu, prepunu skandala i afera da, kako kažu analitičari, Zelenski i nije morao ništa raditi, već ih samo pustiti da se kuhaju na tihoj vatri vlastitih pogrešaka i promašaja. To se na koncu i dogodilo: međusobno su se optuživali za kupovinu glasova, netransparentno bogaćenje, enormno bujanje korupcije, a kada se u sve to umiješao i bivši gruzijski predsjednik Mihail Sakašvili i potonji gubernator Odese (morao je, da ga ne bi uhitili, napustiti vlastitu zemlju upravo zbog korupcije i u Ukrajini potražiti zaštitu), optužujući dojučerašnjeg zaštitnika Porošenka za teške političke i financijske zloporabe, sve je poprimilo nevjerojatne, farsične razmjere, nalik serijalu u kojem je Zelenski glumio predsjednika države. Dakle, čak i ono što Zelenski nije radio išlo mu je u prilog i favoriziralo ga u biračkom korpusu. Pobijedio je u sve 24 ukrajinske oblasti i u svim velikim gradovima, izuzev u Lavovu, tradicionalnom uporištu krute desnice i žestokih nacionalista, tj. majdanaša (naziv prema imenu trga u Kijevu gdje je 2004. izbila pobuna protiv tadašnjeg, proruski orijentirana predsjednika Viktora Janukoviča), koji mu sigurno tijekom njegova narednog mandata neće dati mira, jer Zelenski je kao politički prioritet naglasio upravo uspostavu dijaloga s Putinom i Moskvom, a oni Ruse vide kao arhineprijatelje. Prije svega, treba riješiti povratnik dvadesetak zarobljenih mornara koje su ruski vojnici uhitili u studenom prošle godine nakon što su ukrajinski brodovi, navodno neovlašteno, prolazili kroz Kerčki tjesnac, kao i puštanje iz zarobljeništva gotovo 150 vojnika koji se već duže vrijeme nalaze u rukama pobunjenih ruskih separatista u Donbasu. Svjestan mogućega nezadovoljstva i otpora ukrajinske antiruske desnice, Zelenski je naglasio kako pregovori s Kremljom nikako ne znače i kapitulaciju ili odricanje od prava na povrat Krima u sastav matice zemlje. Po njemu, rat se nekako mora zaustaviti i svaka je inicijativa u tom smjeru dobrodošla. Jedan je od gorućih ukrajinskih problema nastao s ruskim preuzimanjem suvereniteta nad Krimom. Sudbina crnomorskoga poluotoka u izborima je bila spominjana daleko manje od sudbine Donbasa,

gdje također ruska manjina pokušava ostvariti poseban status u okviru ukrajinske države. Ivan Aparšin, savjetnik Zelenskog za pitanja sigurnosti i obrane, ima svoje tumačenje: „U ovom trenutku ne vidimo mogućnost da Donbas ili Krim vratimo vojnim putem. Ne bih to nikomu savjetovao; gubici bi bili katastrofalni, a oni koji nas sada podupiru u novim ratnim okolnostima vjerojatno bi nam okrenuli leđa. Moramo tražiti drukčije metode; kada je riječ o Donbasu, prihvatljivo rješenje mogli bismo postići u narednih pet godina, ali Krim će čekati mnogo duže.“ Važno je naglasiti da u tim pitanjima Zelenski ima punu potporu jednog od najmoćnijih ukrajinskih oligarha, bivšega gubernatora oblasti Dnjepropetrovska Igora Kolomojskog, koji se u međuvremenu vratio u zemlju, nakon što je njegov štićenik pobijedio na izborima.

Glavni izborni slogan Zelenskog: „Korupcija je svuda, moramo smanjiti njezin utjecaj na vladu i na život ljudi“ pokazao se efikasnim i dobitnim, a svoje političko neiskustvo naglašavao je kao svojevrsnu prednost u klimi u kojoj su građani izgubili povjerenje u elite i nadu u bolju budućnost

Zelenski je tijekom rata u Donbasu donirao gotovo milijun dolara (neki to zlobno ispravljaju i kažu da je riječ o grivnama, što je onda i znatno manja vrijednost) ukrajinskim postrojbama koje se bore u Donbasu, ali to nije umanjilo nepovjerenje majdanaša prema njemu, posebice ih svrbi njegovo židovsko podrijetlo. Razgranatu je poslovnu suradnju s Rusima Zelenski formalno prekinuo 2014. kada je zatvorio ured u Moskvi, ali upravo zahvaljujući Kolomojskom nastavio je s njima surađivati preko ciparskih fondova u kojima ukrajinski tajkun ima znatne financijske udjele. Međutim, Zelenski je dobro postavio svoju izbornu strategiju; kako je obišao gotovo cijelu Ukrajinu, a njegov je izborni štab pozorno pratio sve vrste anketa (Instituta Levada i Kijevskog sociološkog instituta), posebice one o međusobnom *gledanju* Rusa i Ukrajinaca. Shvatio je da sve veći broj njegovih zemljaka želi pomake u odnosu s Moskvom i da usprkos svemu čak 77 posto ima pozitivan stav prema Rusima. Promijenio se i odnos prema Putinu, drastično je porastao broj (s 13 posto na 51 posto) onih koji ga pozitivno percipiraju, a samo godinu prije bio je u Ukrajini gotovo najomraženija ličnost. Iz Kremlja su nakon izbora stigli suzdržani, ali ipak pozitivni signali, premijer Medvedev poručio je kako mir ima šansu, ma što to u njegovoj interpretaciji značilo, ali Zelenski im je nedvojbeno daleko prihvatljiviji od Porošenka, koji je upravo na animozitetima prema Rusiji forsirao i svoju politiku i kampanju. Ali za čestitke je još rano, kaže Putin, prije toga treba vidjeti prve poteze novoga predsjednika. Bez obzira na sve pozitivne pomake između Moskve i Kijeva, na kulturno-jezičnom frontu rat se nastavlja, prije svega u pitanju dvojezičnosti. Sam Zelenski paradigma je tog pitanja; on sam počinje svoje govore na ukrajinskom, da bi potom spontano prešao na ruski, koji mu je neka vrsta materinskog jezika. Oni koji se služe ruskim i oni koji se služe ukrajinskim nisu dvije jasno odvojene zajednice, iako postoje određene regionalne specifičnosti. Primjerice u Lavovu 95 posto stanovništva govori ukrajinski u krugu obitelji, a na drugom kraju zemlje, u Harkovu, približno isti postotak između sebe komunicira ruski. Prema podacima Međunarodnog instituta iz Kijeva 12 posto ispitanika izjavilo je da govori surdžik, dijalekt u kojem se kombiniraju elementi obaju jezika sa primjesama jidiša, a Zelenski se i njime odlično služi. Ta dvojezičnost može se objasniti stoljećima rusifikacije koju je provodio caristički režim, a potom se slično događalo i za vrijeme Sovjetskog Saveza. Komunističke vlasti nikada službeno nisu zabranile ukrajinski jezik (čak su ga neko vrijeme i favorizirale tijekom 1920-ih u okviru politike indigenizacije), ali ipak je ruski jezik bio nametan kao *lingua franca* u svim sovjetskim republikama. Nakon što je Ukrajina 1991. postala neovisna, otvorio se sukob dva stava prema pitanju uporabe jezika; Rusi su zahtijevali priznavanje dvojezičnog karaktera, a *domoljubi* preporod nacionalnog jezika i njegovu isključivu

službenu uporabu u novim društvenim okolnostima. Bivši predsjednik Viktor Janukovič donio je 2012. zakon koji bi potvrdio tzv. preeminentan status ukrajinskoga kao jedinoga državnog jezika prema ustavu, ali je također osigurao poseban status za ruski jezik. Kompromis je bio ukinut 2014. nakon događaja i demonstracija na Trgu neovisnosti u Kijevu (Majdan). Dan nakon što je Janukovič pobjegao u Rusiju ukrajinska Rada ukinula je službeni status ruskom jeziku, što je izazvalo buru nezadovoljstva na istoku zemlje (gdje živi veliki broj Rusa) koje je poduprla Moskva, a samo nekoliko tjedana poslije Moskva je anektirala Krim. Zelenski danas smatra da ne treba vršiti pritisak na ruski jezik, a ni na druge jezike u Ukrajini (poljski), već treba jasno definirati kako je ukrajinski službeni jezik države koji se mora respektirati na cijelom teritoriju države.

U siječnju ove godine, prigodom posjeta Izraelu, u razgovorima s predsjednikom Kneseta Julijem Edelsteinom (koji je rođen u Ukrajini), Porošenko je iznio zahtjev da se i Izrael pridruži grupi od petnaest zemalja koje su *gladomor* u Ukrajini (veliki pomor stanovništva gladu u eri staljinizma između 1932. i 1933), već priznale kao genocid. Službeni Izrael zasad dvoji oko svoje odluke (iako su SAD 1988. gladomor priznale kao Staljinov zločin te da smatraju kako Rusija kao sljednica SSSR-a snosi odgovornost za masovno programiranu glad u tom razdoblju), jer za to ima jake povijesne, ali i pragmatične političke razloge (ne treba kvariti odnose s Moskvom, koja je važan i vojni i politički faktor na Bliskom istoku). Protiv *teorije dvostrukog genocida* (Holokaust i gladomor) odlučno je ustao Efraim Zuroff, direktor jeruzalemske kancelarije Centra Simon Wiesenthal, priznajući da su Ukrajinci bili najveće žrtve zločinačkog Staljinovog projekta, ali po njegovu mišljenju nije postojao plan totalnog istrebljenja ukrajinskog naroda. Od gladi su umirali i Rusi i Bjelorusi, na koncu i Židovi koji su u to vrijeme živjeli u Ukrajini. U Izraelu smatraju da će se o tih pitanjima lakše sporazumjeti sa Zelenskim te da će i jeruzalemski patrijarh Teofil III. naći vremena da se sretne s novim ukrajinskim liderom, jer je očigledno namjerno izbjegavao Porošenka (opravdavao se bolešću), ali odmah po njegovu odlasku u Ukrajinu naglo je ozdravio i primio vjernike Ukrajinske pravoslavne crkve Moskovske patrijaršije predvođene vladikom Odese Agatangelom. Osim toga, vlasti u Izraelu Porošenku su zamjerile da su, dok je razgovarao s predsjednikom države Ruvenom Rivlinom, u Kijevu postavili spomen-ploču Simonu Petljuru, zapovjedniku ukrajinske vojske (i predsjedniku Ukrajine 1918–1921), dakle, upravo u vrijeme kada je u Ukrajini u pogromu ubijeno oko 50.000 Židova. A od 1200 pogroma, za kratko vrijeme postojanja Petljurine republike, gotovo sve je *spontano* organizirala njegova vlada. Sve to, vjeruju u Jeruzalemu, Zelenski će, posebice nakon parlamentarnih izbora, na kojima se očekuje njegova uvjerljiva pobjeda, staviti pod kontrolu i suradnju između dvije zemlje podići na razinu *specijalnih* odnosa.

Mnogi Zelenskom prigovaraju bliskost s kontroverznim tajkunom Igorom Kolomojskim, jednim od najbogatijih Ukrajinaca, koju on nije čie i svodi je na strogo poslovne odnose (vlasnik je TV-kanala na kojem se prikazuje serijal *Sluga naroda*). Mnogi se naime boje da će novi predsjednik biti samo marioneta u njegovim rukama, tako da je na novom šefu države da pokaže i dokaže kako je neovisan, odnosno da odbija bilo kakvo i bilo čije tutorstvo ili pokroviteljsko mentorstvo. Naime, Kolomojski je bio u ratu s Porošenkom, koji ga je optužio da nelegalno izvlači novac iz najveće nacionalne Privatbanke (riječ je o 5,5 milijardi dolara) u kojoj je imao većinsko vlasništvo, te mu ga je za svog mandata oduzeo i natjerao ga u egzil, jer bi u protivnom završio u zatvoru. Stoga ne čudi da je Kolomojski tako zdušno podržavao Zelenskog, jer se želio osvetiti Porošenku i što mu prije vidjeti leđa. A problemi koje će Zelenski morati rješavati golemi su i brojni. Usprkos prirodnim bogatstvima, stanovništvo živi siromašno (plaća od 220 eura mjesečno smatra se pristojnom). Trenutno se izvan zemlje nalazi više od devet milijuna Ukrajinaca (samo u Poljskoj gotovo dva milijuna) koji u tuđini pokušavaju zaraditi i prehraniti obitelji, tako da je novi predsjednik svjestan kako mora što prije iznaći izlaz iz labirinta u kojem se država nalazi. I u tom pogledu dogovor s Putinom mu je nužan, jer Kijev je ovisan o opskrbi ruskim energentima, a kako to izgleda u svakodnevnom životu, stanovništvo osjeća svake zime, kada se doslovno pola zemlje smrzava, jer država jednostavno nije kadra platiti ruski plin i naftu, posebice otkad su u Moskvi ukinuli povlaštene cijene za

Ukrajince, kao svojevrstu kaznu za njihovo približavanje NATO-u i EU. Zasad Zelenski krije svoj program i stalno ponavlja: „Nema obećanja, nema razočaranja“; vjerojatno će ga otkriti za skorašnje parlamentarne izbore zakazane za 21. srpnja ove godine. Najavio je da se ozbiljno priprema za predstojeće izbore i već sada njegova stranka Sluga naroda (nosi isto ime kao i popularni serijal) bilježi strahoviti porast popularnosti, tako da se predviđa njegova pobjeda i ponavljanje Macronova recepta iz Francuske. On je sa svojom, također novooosnovanom strankom, Republika u pokretu, trijumfirao i ostvario potpunu kontrolu u parlamentu. Zelenski tvrdi da će Ukrajina i dalje slijediti svoj europski put; obećao je referendum o ulasku zemlje u EU i NATO (oko 65 posto Ukrajinaca to podupire) i stalno ponavlja da je Krim bio i da ostaje Ukrajina. Također je zatražio da se tzv. Normandijska skupina (pregovarački okvir za istočnu Ukrajinu) – u kojoj se nalaze Njemačka, Francuska, Rusija i Ukrajina – proširi na SAD i Veliku Britaniju, na što će u Kremlju vjerojatno negativno odgovoriti. Ruski je predsjednik Putin, kako bi Zelenskom otežao situaciju u kojoj se nalazi, izjavio kako razmatra mogućnost da svi Ukrajinci koji žive na istoku Ukrajine (oblast Dombasa) dobiju pravo na rusku putovnicu po ubrzanom postupku. Zelenski je to protumačio kao dodatno posezanje za njihovim suverenitetom i poručio Rusima da će svima koji se ne slažu s autoritarnim i korumpiranim Putinovim režimom dati ukrajinsko državljanstvo. Naravno,

riječ se o obostranom pokazivanju mišića, koje nije bezopasno, jer u eksplozivnoj situaciji lako može eskalirati u nov i nepredvidiv sukob.

Zelenski je dobro shvatio da Porošenkova popularnost nije pala zbog nedostatka patriotizma (na predizbornom suočavanju na Olimpijskom stadionu u Kijevu obojica su se teatralno i s dosta neukusa pozivali na svoje domoljublje), već zbog katastrofalna stanja u zemlji, masovnih zloporaba položaja, endemske korupcije, neskrivenih veza politike i kriminala te strahovitog pada životnog standarda. A nijedan problem Zelenski neće moći rješavati (iako kao predsjednik ima dosta široke ovlasti) bez sebi naklonjene vlade i većine u parlamentu. On neprestano naglašava kako ne odustaje od zacrtane nacionalne politike euroatlantskih integracija, ali zna da su NATO i EU zasad na *dugačkom štapu* i upravo stoga izbjegava slijediti vulgarni nacionalizam tzv. majdanskih snaga, jer dobro zna da u tom slučaju nema nikakvih izgleda u predstojećim pregovorima s Putinom, a o tome među ostalim ovisi hoće li se Ukrajinci i sljedeće zime opet smrzavati. Pitanja rata u Donbasu ne treba ni spominjati. Dok za Ninu Hruščov Zelenski nema potrebne političke kapacitete kako bi se uhvatio ukoštac s Putinom, s ratnom kalvarijom i korupcijom, a teško da će okrenuti leđa svojoj eminenciji Kolomojskom i ostalim oligarsima, drugi su opet uvjereni da on, slično kao i Čaputova u Slovačkoj, najavljuje velike promjene u Srednjoj i Istočnoj Europi. Ukrajinci od njega

očekuju brza i efikasna rješenja; ali život nije TV-serijal i teško je pretpostaviti da u novoj ulozi Zelenski može biti tako uspješan kao u filmskoj ulozi u kojoj je glumio poštenog i efikasnog šefa države. Doduše, prvog dana stupanja na dužnost predsjednika Zelenski je opravdao očekivanja svojih birača. Tijekom inauguracijskog govora raspustio je Radu i najavio prijevremene izbore, čemu se usprotivio predsjednik parlamenta Andrej Parubij, ocijenivši tu odluku nezakonitom i najavio tužbu ustavnom sudu. Prigodom raspuštanja Rade Zelenski je naglasio kako na vlast moraju doći ljudi koji će služiti narodu, te da će biti ukinut imunitet svim zastupnicima u parlamentu (prije svega misli na Porošenkovu struju, koja se sumnjiči za uzimanje mita i korupciju). Zelenski je dobio i formalno žezlo (simbol ukrajinske državnosti) u svoje ruke; prisegnuo je da će dužnosti obavljati sukladno ustavu i u interesu naroda, a da bi uopće došao u situaciju učiniti takvo što, mora si osigurati većinu zastupnika na predstojećim parlamentarnim izborima, jer promjene na kojima ustrajava nisu kozmetičke. Primjerice, on traži izmjenu izbornog sustava, uvođenje isključivo proporcionalnog sustava i sniženje barijere za ulazak u parlament s pet na tri posto. Traži novu izvršnu vlast, novi parlament, novi izborni sustav, jer su se upravo tim kanalima slijevali potoci nevjerovatne korupcije, rak-rane ukrajinskog društva, bez čijega uklanjanja Ukrajinci nemaju nikakvih izgleda na bolju sutrašnjicu.

Francuzi i Židovi (1)

Oprečne tendencije

Židov je danas svaki stoti stanovnik od šezdesetak milijuna Francuza, židovska je zajednica dobro organizirana i utjecajna, najveća i najutjecajnija poslije američke, francuski su se Židovi u dvadeset stoljeća postojanja na tlu današnje Francuske potvrdili u svim oblicima stvaralaštva, od zanata, s kojima su obično počinjali, do najviših pozicija u znanosti, u medicini, u bankarstvu, u filmu, u glazbi, u slikarstvu, u književnosti

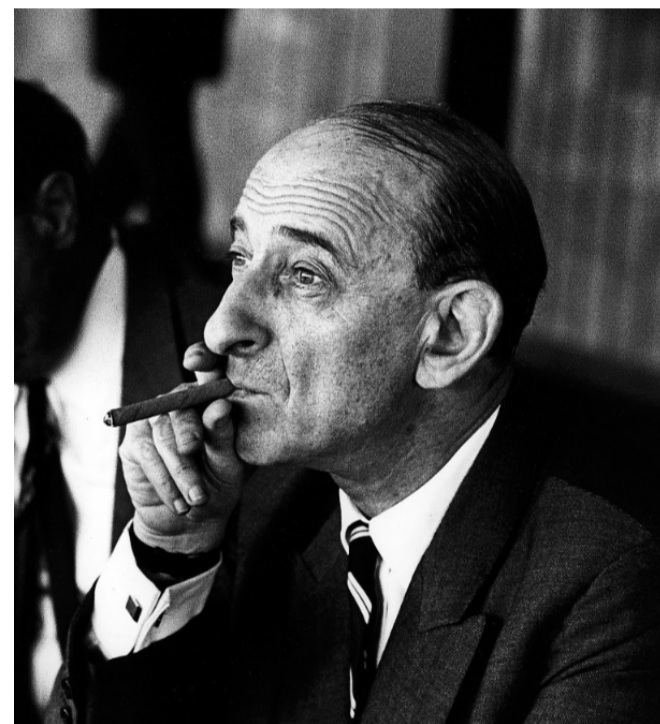
Piše Mirko Galić

Pitanje Židova opet se postavlja u Francuskoj zahvaljujući različitim ispadima antisemitizma, koji eskaliraju sve do nasilja i terora. Vjerovalo se da je neprijateljstvo prema Židovima trajno poraženo u Europi s porazom nacizma i osuđom nacističkih zločina i da se zlo više ne može pojaviti. Ne treba drammatizirati: prijetnje nisu iste prirode ni dimenzija kao u doba kad su nacistički trabanti vješali Židove u svojim tekstovima i govorima, prije nego što su s nacistima radili na ostvarenju zločinačkoga plana o njihovoj likvidaciji. Ali zlo ne treba ni banalizirati: svaki udar na zajednicu koja je bila određena za likvidaciju budi loše uspomene i aktivira osjećaje straha. Ne samo među Židovima nego kod svih ljudi koji su s njima solidarni zbog njihova stradanja. Francuska nije bila pošteđena zla u Velikome ratu ni uoči njega, francuski je rasizam u nekim elementima bio autohton, u nekima je uvezen iz Njemačke, kao gotov proizvod. Govorili se o tragičnoj bilanci, francuski Židovi nisu prepolovljeni kao u ostatku Europe, ali su i oni proživljavali teško vrijeme rasnih zakona i masovnoga progona. Francuska je u jednome dijelu, s Parizom, bila okupirana, izravno pod vlašću nacista, a u drugome je dijelu stavljena pod upravu tobože slobodnoga režima iz Vichyja, koji je u svemu funkcionirao kao ispostava nacizma. Takva se vazalna pozicija u odnosu na njemačke gospodare posebno očitovala u odnosu prema Židovima: francuska Republika slobode, jednakosti i bratstva bila je stavljena izvan snage, njome su u to vrijeme operirale najmračnije snage koje su se ikad pojavile u Europi. Četvrtina od 320 tisuća francuskih Židova nije dočekala kraj rata, završila je uglavnom u nacističkim logorima u Njemačkoj.

Bila je to strašna opomena koja se počinje zaboravljati i u Francuskoj, koja je također položila zakletvu: Nikad više! Zlo nije drastično kakvo je bilo, ali nije ni banalno. Opet se, poslije svega, prijeti Židovima, tako da sinagoge, židovske škole i dućane mora čuvati policija. Stvara se pogubna atmosfera straha: svaki stoti francuski Židov godišnje napušta zemlju u posljednje vrijeme i uglavnom se seli u Izrael. Osim što postaju problem Francuske, koja na odnosu

prema Židovima mora polagati novi ispit iz prosvjetiteljske doktrine humanizma i ravnopravnosti građana, na kojoj je, *nota bene*, izgrađen jedinstveni model integracije Židova, postaju i dodatni uteg u ionako zamršenoj bliskistočnoj krizi. Izraelski premijer Netanyahu među francuskim se Židovima, u uvjetima nove antisemitske ugroze, javlja kao njihov zaštitnik: poziva ih da se nastane u Izraelu, jer je tamo *vaš dom*, kako određuje mjesto Izraela među Židovima. Francuska je postala domovina Židova davno prije nego što je formirana država Izrael, da bi nakon strašnoga zločina koji je nad Židovima počinjen u nacističkoj Njemačkoj, ali i u ostatku Europe, uključivo i Francusku, koja je bila pod Hitlerom, druga država trebala držati kišobran nad njezinim Židovima. Francuski Židovi imaju svoju domovinu Francusku, u kojoj stoljećima žive kao ravnopravni građani. Postaje li Izrael, zbog (ne)prilika u koje terorizam stavlja Židove po svijetu, pa i Francusku, potencijalna druga domovina u koju se mogu preseliti? Proces preseljavanja je počeo, ne zna se dokle će ići, ali dvostruko zabrinjava francuske vlasti: prvo, jer može ukazivati na to da se Židovi u zemlji ne osjećaju sasvim sigurnima, svim mjerama vlasti usprkos, i drugo, jer bi Francuska bila osiromašena odlaskom Židova. Bez Židova, Francuska ne bi više bila Francuska, govori bivši premijer Manuel Valls. Takvo mišljenje dijeli sva francuska javnost, politička i intelektualna, koja visoko cijeni multikulturne i pluralne vrijednosti francuskoga društva.

Iseljavanje Židova, osobito ako bi se ono nastavljalo pod pritiskom, bio bi udarac, ako ne i poraz, francuske republikanske tradicije, u kojoj su svi građani ravnopravni. Građanin je jedan od temelja Republike. Od svih demokratskih zemalja, Francuska je u Revoluciji na koncepciji građanina prva u svijetu riješila židovsko pitanje: pod duhovnim utjecajima prosvjetiteljskih ideja univerzalizma, a potom na političkoj platformi Revolucije o slobodi, jednakosti i bratstvu, Židovi su izjednačeni u pravima i obvezama sa svim drugim građanima, i oni s njima. Bio je to prvi slučaj emancipacije Židova u povijesti neke države; otad Židovi u Francuskoj ne postoje kao posebna grupa (nisu priznate ni druge manjine), nego kao sastav-

Sloboda u Revoluciji: Raymond Aron

ni i ravnopravni dio Republike. Svaki je čovjek građanin, jednak drugomu čovjeku, Židov ili pripadnik druge etničke ili vjerske skupine. Na platformi građanina izgrađena je francuska republikanska praksa, u kojoj su pomirene razlike zbog kojih su se Židovi – i ne samo oni – nalazili na udaru zato što su različiti od drugih. Tako je s Revolucijom počela nova povijest Židova i židovstva, ne samo u Francuskoj, gdje je ideja građanstva prvo zaživjela, nego i u Europi, kamo su dolazili francuski utjecaji. U većini europskih zemalja, pa i u Francuskoj, u srednjem su vijeku postojale razne kršćanske zabrane i predrasude uperene protiv Židova. Napetosti između Židova i ne-Židova, kršćana ili muslimana, ublažene su političkim odlukama i zakonskim dekretima, ali je čitavo 19. stoljeće trajala borba između snaga Revolucije i snaga restauracije: Židovi su bili jedna od moneta u toj borbi.

Revolucija nije mogla čarobnim štapićem prekinuti mržnju i nesnošljivost koju čuveni povjesničar srednjega vijeka Jacques le Goff u jednom eseju veže uz socijalni i gospodarski položaj koji su u to vrijeme Židovi zauzimali, kao dio imućnoga građanstva i inteligencije, kao liječnici, odvjetnici, bankari ili trgovci. Židovima je, međutim, Republika priznala, i zajamčila, status koji su uživali i svi drugi građani, i time otklonila jedan od razloga neprijateljstva prema njima – da su oni *država u državi*. Nacionalna je skupština posebnim dekretom 1791. dala status građanina svima koji preuzmu obveze koje nameće Ustav, i stavila izvan snage sve prethodne dekrete koji su se odnosili na Židove i koji su ih izdvajali iz državnoga korpusa u svojevrstni *corpus separatum*. Postajući građani u Republici, oni ne prestaju pripadati židovskoj zajednici; Židovi su francuski građani židovske vjere koji moraju izvršavati sve obveze građani-

na, sudjelovati bez ikakvih zapreka u ekonomskom, znanstvenom, kulturnom ili političkom životu. Bio je to datum u povijesti Republike Francuske, ali i francuskih Židova. „Francuska je za Židove“ – ističe Raymond Aron, jedan od najviđenijih francuskih teoretičara Židova – „prva zemlja koja ih je oslobodila u Revoluciji“. Francuska je i prva zemlja koja je stoljeće i pol poslije toga „sama, bez pritiska okupacijskih vlasti, uvela posebni status kakav su u Njemačkoj uveli nacionalsocijalisti“. Tako su se u novijoj francuskoj povijesti isprepletale dvije oprečne tendencije, oslobađanja Židova i njihova podjarmljivanja. Nije bilo slučajno što su se nacionalistički ideolozi Maurice Barres i Charles Maurras, oko kojih se na početku 20. stoljeća okupljala francuska nacionalistička, a u nastavku pronacistička inteligencija, odricali prosvjetiteljstva. Prosvjetitelji, naime, nisu bili u srodstvu s nacionalizmom, oni su pripremali revoluciju promičući ideje o odvajanju civilnog i religijskog života, o autonomiji pojedinca kao uvjetu za slobodu građanina, suprotno nacionalističkoj i nacističkoj glorifikaciji nacije. Iz intelektualne baštine Rousseaua, Voltairea, Diderota i drugih velikih mislilaca prosvjetiteljstva razvile su se sasvim nove vrijednosti na duhovnom i političkom prostoru, koje su prethodile revolucionarnim promjenama, pa i u odnosu države prema Židovima: vjera u čovjekov um i razum; odmak od svake vrste fanatizma; bratstvo među ljudima iznad njihove vjerske ili druge pripadnosti; nepovjerenje prema „pozitivnim religijama“; zauzimanje za progres i za novu civilizaciju. Takva kritička pozicija nespojiva je s apologijom nacije s kraja 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Zato se francuski antisemitizam, koji je dijelom literaran jer ga najviše zastupaju književnici, ali i politički, jer je uvijek sastavni dio neke politike, odriče prosvjetiteljstva.

U svojoj republikanskoj tradiciji, Francuska otad funkcionira kao domovina svih svojih građana. „Reakcionarne snage društva“, veći dijelovi Katoličke crkve, koju je Revolucija lišila moći (i imovine), mnogi dijelovi vojske, koji su htjeli voditi svoje ratove, velik dio francuske buržoazije, koja se opirala ideji jednakosti, i krupni zemljoposjednici, koji se nisu htjeli odreći bogatstva, vodili su čitavo stoljeće kampanju, pa i oružanu u nekim dijelovima, protiv nove vlasti. Na samu kraju 19. stoljeća, prije kapitulacije koju su morali priznati u borbi protiv laicizma, montirali su proces u kome se u središtu našao jedan Židovi, pukovnik Alfred Dreyfus, po kojem je ime dobila jedna od najvećih i najvažnijih afera francuske novije povijesti. Da bi diskreditirali Židove, kojih je u to vrijeme oko devedeset tisuća, kao „strano tijelo“, optužili su pukovnika Dreyfusa da je njemački špijun, oduzeli mu vojničke činove i časti, i osudili na zatvor nevinoga časnika, samo zato da pokažu da su Židovi „nepouzdan element“ u francuskoj vojsci (i državi). Nakon neuspjeha Pariške komune i poslije izgubljenih ratova s Njemačkom, demoraliziranu Francusku opsjedaju demoni nacionalizma; antisemitizam se javlja kao jedna od tragičnijih posljedica divljanja nacionalističke politike. Prije nego što su ruske tajne službe lansirale lažni *Protokol sionskih mudraca*, da bi kompromitirale Židove, u Francuskoj je, na istome fonu, Edouard Drumont objavio knjigu *La France juive*, u kojoj optužuje Židove da su krivi za bijedu radnika. Riječ je, dakle, o planiranu udaru na Židove, da ih se isključi i iz javnoga života i iz posla (u kojem se bogate na račun drugih!). Pokretači afere Dreyfus očito nisu računali da će izazvati reakcije solidarnosti s osuđenim židovskim časnikom, ni da će kampanju predvoditi ugledni pisac Emile Zola. Autora znamenitog pamfleta *J'accuse* vlasti su osudile na jednogodišnju zatvorsku kaznu, pa su ga protjerali iz zemlje, ali je u Francuskoj stvoreno takvo (ne)raspoloženje da je pod pritiskom javnosti sud morao obnoviti proces pukovniku Dreyfusu, osloboditi ga odgovornosti i rehabilitirati. Pokazalo se da su tadašnje nacionalističke vlasti spremne osuditi nevina časnika pod lažnom optužbom da špijunira za neprijatelja. Bila je to opomena Židovima da se paze i poruka što ih može čekati. Slavna Académie française, uz jedan glas protiv (Anatole France), pridružila se osudi pukovnika Dreyfusa, a kad je cijela konstrukcija pala na sudu, Maurice Barres, mislilac nacionalističkog pokreta, ne priznaje poraz i nastavlja borbu. „Židovi vrijeđaju sve što nam je sveto, naročito Domovinu i Vojsku“, objavio je svojim pristašama. „Za nas je Domovina zemlja naših mrtvih, za njih zemlja gdje nalaze interes“. Antisemitizam je doživio povijesni poraz, tim veći što je Nacionalna skupština, poslije stoljeća konfrontacije s klerikalnom Francuskom, zakonom o odvajanju Države i Crkve podebljala pobjedu liberalne Francuske. Zola je posmrtno ušao u povijest kao prvi javni intelektualac koji je ustao protiv manipulacija vlasti, a afere Dreyfus izrasla u događaj koji je obilježio cijelo 20. stoljeće. Iako je afera završila teškim debaklom antisemitizma, iako su na vidjelo izbile grube montaže protiv Židova, poraženi

nisu odustali od dalje borbe. Vremešni ideolog integralnoga nacionalizma Maurice Barres nastavio je svoju misiju, optužujući mrtvoga Zola da je „Venecijanac bez korijena“, a kad je s nacionalizma intelektualna i politička desnica prelazila u višu fazu nacizma, štafetu je preuzeo Charles Maurras, s borbenim planom o istrebljenju Židova. „Židovima treba uzeti novac“, mobilizirao je svoje pristaše. „Oni su ubojice mira!“ Bila je to platforma na kojoj se okupljao nemalen dio francuske inteligencije, koja je na programu čiste rase vidjela fantomski izlaz i za francuske probleme.

Povjesničar Pierre Nora razlikuje tri vrste današnjega antisemitizma: antisemitizam klasične desnice, u vezi s katoličkoidentitetskim projektom, antisemitizam s ljevice, od propalestinskog dijela stanovništva, i antisemitizam muslimanskoga porijekla, plod kretanja u islamskome svijetu

Poraz u aferi koju su sami izazvali, ne bi li oslabili Židove, i liberalnu Francusku, koja je stajala iza njih, i kapitulacija pred zakonom o odvajanju Države i Crkve, nisu pokolebali reakcionarne dijelove francuskoga društva da ne nastave borbu. Židove je čekalo novo, neprispodobivo teže iskušenje, koje je došlo s nacizmom; Francuska je imala brojnu *petu kolonu*, osobito među mlađim piscima, razočaranim i u liberalizam i u komunizam. Izraelski povjesničar Zeev Sternhell čak tvrdi da je na toj političko-psihološkoj podlozi fašizam niknuo prvo u Francuskoj. Tadašnja književna ljevica (A. Gide, R. Martin du Gard, J. Paulhan) ne bježi od javnih okršaja, dok s druge strane Rajne nadire opasnost za zemlju. Židovi još drže prednosti koje im je dala Revolucija, uključeni su u državu i u njezine institucije te su mogli lakše podnijeti udarce koje su im zadali nacisti, ali i teže doživjeti izdaju koju je napravila francuska ratna država. U smrtnoj opasnosti za zemlju, za naciju, a pogotovo za Židove, koji su stavljeni izvan zakona, integracija na francuski način pokazala je u teškome vremenu veću otpornost nego u drugim državama koje su imale rasne zakone. Židovi su teško stradali, ali su se održali kao zajednica, štoviše, afirmirali su poslije Holokausta i svoje židovstvo i pripadnost Francuskoj. Republika je tako postavljena da bude zajednica svih svojih građana i da funkcionira kao država laiciteta, u kojoj je vjera slobodna, Crkva autonomna, a država odvojena od crkvenih vlasti (i obrnuto). To su trajne vrijednosti Revolucije, koje obvezuju sve građane i koje trebaju prihvatiti svi članovi nacije. Zato se Republika i danas osjeća ugroženom kad je ugrožen njezin posljednji građanin, koji ne mora biti Židov, ali ako je Židov, onda je posebni problem Republike, zato što su Židovi bili osuđeni na likvidaciju, i zato što je osamdeset tisuća Židova – od 320 tisuća, koliko je u ratu živjelo u Francuskoj – bilo i fizički likvidirano. Odluku o likvidaciji popisao je maršal Pétain: njemu su trebala tri mjeseca da proglasi rasne zakone, a Mussoliniju petnaest godina. Ratna Francuska bila je jedna od kopija nacističke države. Današnja francuska država štiti Židove od antisemitizma, od progona i nasilja, za razliku od vremena kad ih je sama država ugrožavala, kad je ona bila nositelj antisemitizma i rasne nejednakosti. Vjerovalo se da je pogibeljno vrijeme, ili vrijeme pogibelji, prošlo s porazom nacizma, ali se potvrđuje koliko je Primo Levi bio u pravu kad je govorio da fašizam, odnosno nacizam, nije nestao sa završetkom rata. Zato su francuske državne institucije, i institucije civilnoga društva, uključile posebne senzore, da prepoznaju nove ugroze koje ne dolaze toliko od novih simpatizera, ili ostataka, nacizma (i Marine le Pen je promijenila ploču), nego od radikalnih islamističkih krugova: za njih su Židovi protivnici na Bliskom istoku, ali i u Europi, i u Francuskoj pogotovo, gdje se projiciraju kao istaknuti dio Zapada protiv kojega se islamski fundamentalisti bore sredstvima terora i nasilja. Za njih su Židovi isto što i Izrael; poistovjećivanje židovskih institucija s izraelskom državom pojačava nesporazum, jer Izrael nastupa kao legitimni predstavnik svih Židova, pa i francuskih. Za muslimanske ekstremiste svaki udar na Židove, bilo gdje na svijetu, pa i u Francuskoj, udar je na Izrael.

Antisemitizam se uvijek javljao kao drugo lice nacionalizma; u današnjoj Francuskoj javlja se i kao iskrivljeno lice islamizma, koji na površinu izbacuju visoki valovi vjersko-

ga fundamentalizma, koji u ciklusima zapljuskuju europske obale. Povjesničar Pierre Nora razlikuje tri vrste današnjega antisemitizma: antisemitizam klasične desnice, u vezi s katoličkoidentitetskim projektom, antisemitizam s ljevice, od propalestinskoga dijela stanovništva, i antisemitizam muslimanskoga porijekla, rezultat kretanja u islamskome svijetu. Prvi je manje-više verbalan, drugi može biti opasniji, jer se može uvoziti, a treći je za Francusku osobito težak i opasan zato što je u njoj, iz različitih povijesnih i političkih razloga, izrasla najjača muslimanska zajednica u Europi, s više od šest milijuna pripadnika. Nisu svi muslimani vjernici, niti su svi vjernici fanatici: na 2500 džamija, gdje francuski muslimani slobodno prakticiraju svoju vjeru, a da nikoga ne ugrožavaju, dolazi oko 120 džamija koje drže salafisti, i od kojih dolaze opasnosti „revolucionarnog“, ekstremnog islama. Velik dio francuskih muslimana uklopio se u standarde Republike, po kojima država ima svoju vlast, a religije, odnosno crkve, svoju. „Država vlada kod sebe, a Crkva kod sebe“, kako je govorio Victor Hugo, dok se borio za njihovo odvajanje. No sve dok dio muslimana vjeruje da je Kuran njihov jedini zakon nastajati će problemi u odnosu prema Republici, ponekad i Republice prema njima, a to će se reflektirati i na odnose prema drugim zajednicama, osobito židovskoj, s kojom su u najradikalnijem sporu. Nisu ni svi Židovi vjernici, svaki peti prakticira vjeru. No židovska ja zajednica minorna u odnosu na muslimansku, i u Francuskoj, gdje je deset puta manja, i u svijetu, gdje je manja gotovo sto puta od muslimanske. Židovska ja zajednica neusporedivo kompaktnija, ali nije zbog toga otporna na pritiske koji dolaze od brojčano kudikamo jače zajednice. Uživa zaštitu države, ali ni državne vlasti nisu dovoljne da spriječe teror, koji ne pogađa samo Židove; oni su i dalje glavna meta.

Židov ili ne-Židov, musliman ili ne-musliman, ne bi značilo neku posebnu razliku u današnjoj republikanskoj Francuskoj da se u toj istoj Republici nije dogodio strašni zločin baš nad Židovima, i da se ne javlja „novi antisemitizam“, koji se veže uz muslimane: nisu Židovi više krivi zato što „izdaju“ Zapad, kako su ih napadali antisemiti u prošlome stoljeću, nego zato što ga brane, što su dio toga Zapada, koji u ovome stoljeću odbacuje radikalni islam. Današnji antisemitizam nije isti antisemitizam iz 19. i 20. stoljeća, iako i dalje eksploatira stereotipe o bogatstvu, špekulantstvu i profiterstvu Židova. Promijenile su se okolnosti, nastali su drugi razlozi: 85 posto Francuza danas smatra Židove „građanima kao i sve druge“; prije sto godina pozitivno mišljenje o njihovoj integraciji dijelilo je samo 13 posto stanovništva. Tradicionalni antisemitizam bio je francuskoga porijekla, najviše iz krivoga uvjerenja da su strano tijelo u državi; današnji je antisemitizam većinom uvezen, i to s poprišta židovsko-palestinskoga sukoba, na prvome mjestu. Stari je antisemitizam gledao u Židovima protivnike zapadnih nacija; novi vidi njihove saveznike. Nekadanji se povezivao s nacionalizmom, današnji s islamizmom. Prije je antisemitizam upotrebljavao politička sredstva borbe, a sada koristi nasilje i teror, više prema fizičkim osobama ili simbolima države. U 19. i 20. stoljeću Židovi su bili izloženi antisemitizmu države; danas ih država brani i štiti od antisemitizma. Nositelji antisemitizma nekad su bile jake i obrazovane skupine koje su zastupale određeni projekt društva i države (bez Židova), a nositelji su novog antisemitizma manjine odbačene iz društva, marginalne skupine i pojedinci koji su povjerovali da će se domoći raja ubijajući po zemlji. Nešto zbog međunarodnih prilika u europskome susjedstvu, na sjeveru Afrike i na Bliskome istoku, a nešto zbog socijalne krize u Francuskoj, radikalna frakcija među francuskim muslimanima udara sve jače na simbole zapadnoga društva, u koje oni ubrajaju i Židove. Utoliko je veća osjetljivost i države i društva, i veća zajednička odgovornost da se zlo ne ponavlja u zemlji koja ima najveću židovsku zajednicu u Europi i koja je bila teško pogođena za vrijeme posljednjega pogroma Židova u Europi. I predsjednik Macron, kao i njegovi prethodnici, pokazuje potrebnu osjetljivost; ona ipak nije dovoljna da zaštiti dokraja veliku zajednicu koja se s razlogom boji da antisemitizam ne bude prethodnica većega zla. U pitanje može doći cijela konstrukcija suživota izgrađena na pozitivnim vrijednostima Revolucije i na tragičnim iskustvima iz prošloga stoljeća; tad je život Židova bio na najnižoj mogućoj cijeni; određeni su bili za likvidaciju! Židov je danas svaki stoti stanovnik od šezdesetak milijuna Francuza, židovska je zajednica dobro organizirana i utjecajna, najveća i najutjecajnija poslije američke, francuski su se Židovi u dvadeset stoljeća postojanja na tlu današnje Francuske potvrdili u svim oblicima stvaralaštva, od zanata, s kojima su obično počinjali, do najviših pozicija u znanosti, medicini, bankarstvu, filmu, glazbi, slikarstvu, književnosti.

(svršetak u idućem broju)

Pogled u retrovizor: Brod i Kafka

Dva pisca, dva antipoda

Brodova dokumentacija koja je nestala iz Tel Aviva da bi bila transferrirana u Njemačku, a onda poslije nekoliko godina vraćena u Izrael, svojevrsni je mamac za literarne *connoisseurs*, iako je mnogo više privukla špekulante i prevarante koji su u mitu o Kafki i Brodu tražili mogućnost vlastitog profita

Piše Zdravko Zima

Početak 2019. njemački sud u Wiesbadenu odlučio je da se nekoliko kovčega s dokumentima koji su pripadali Maxu Brodu (1884–1968), a onda netragom nestali, prosljede Izraelskoj nacionalnoj knjižnici u Jeruzalemu. U svijetu burnih promjena i sajbersurferske filozofije spomenuta vijest nije izazvala prekomjernu znatiželju. Ali kako su se kovčezci davno preminula pisca, koji je 1939. emigrirao u Izrael i ostao ondje do kraja svog vijeka, našli u Njemačkoj? Ili, još dalje, kako je Brod kao austrougarski državljanin i pripadnik praške židovske enklave dospio u Izrael? Opće je poznato da je taj pjesnik, pripovjedač i esejist bio vršnjak i intimni prijatelj Franza Kafke (1883–1924), a njihove privatne i profesionalne sudbine splele su se u čvor čije niti po svemu sudeći ni do danas nisu razriješene. Budući da je umro mlad i kao pisac gotovo nepoznat, Kafka nije dočekaio vrijeme Hitlerova uspona i nacističkog terora, iako nisu rijetki oni koji tvrde da ga je u svojim zagonetnim i na različite načine interpretiranim romanima na neki način anticipirao. Iz razloga koje nije potrebno posebno objašnjavati Brod je u danom času prebjegao u Izrael.

Da nije bilo njega, da nije ignorirao testamentarnu volju svog bliskog prijatelja, koji je odredio da se njegova književna ostavština spali, Kafka bi bio jedva vidljiva fusnota u leksikonima židovske enklave u Pragu u sutonskim godinama francjozefinske monarhije. Paradoksalna je spoznaja da je upravo na taj način, zanemarujući njegovu posljednju volju, reinkarnirao Kafku, koji se prometnuo u jednog od najvažnijih pisaca novoga doba i koji sada, gotovo sto godina poslije smrti, podjednako intrigira publiku i brojne tumače. Zvuči možda cinično, ali ipak istinito, da se nakon toliko godina ni o Brodu ne bi znalo mnogo da nije poduzeo što je poduzeo, ono što mnogi shvaćaju kao sakrilegij, a što je u konačnici otkrilo jednog od najvećih majstora u novijoj povijesti europske proze.

Brod se ogledao u gotovo svim literarnim žanrovima, a bio je isto tako prevoditelj i – što je manje poznato – skladatelj. U ranim danima stvarao je pod utjecajem Schopenhauerove filozofije, dok se u zrelijoj dobi priklonio cionizmu, radeći aktivno na oživotvorenju Herzlovih ideja i participirajući u stvaranju židovske države. Najviše se proćuo svojom trilogijom *Borba za istinu*, koju čine romani *Put Tycha Brachea k Bogu*, *Židovski knez* i *Galilei u zatočeništvu*. Pisao je isto tako stihove, novele i drame, ali u povijesti svjetske književ-

nosti ostao je ponajprije kao dosljedni popularizator ako ne i divulgator Kafkine ostavštine. Netom nakon Kafkine smrti objavio je tri njegova romana, koji su toliko poznati da je njihove naslove izlišno navoditi; možda da spomenemo samo treći, *Amerika*, koji se u izvornom obliku zvao *Der Verschollene* (*Čovjek kojemu se zameo trag*). Ne bi se moglo tvrditi da su u to vrijeme, između 1925. i 1927. naišli na preveliko zanimanje publike i kritike. Zato i nije čudno da se Brod upustio u interpretaciju ostavštine svog rano preminula prijatelja. Uslijedili su njegovi predgovori za sva tri spomenuta romana, ali isto tako za novele, dnevničke, pisma i, napokon, predgovor za *Razgovore s Kafkom* Gustava Janoucha. Svemu tomu valja pribrojati četiri Brodova monografska naslova: *Franz Kafka, biografija* (1937), *Vjera i učenje Franza Kafke* (1946), *Franz Kafka, pionirski lik* (1951) te *Očaj i spas u djelu Franza Kafke* (1959). Premda je omogućio prekogrnbni život velikoga pisca, Brodove analize nisu bile na razini njegova zamjetnog angažmana. Na stranu činjenica da se sâm Kafka pokazao skeptičnim spram mogućnosti interpretacije vlastitih tekstova, na što je u eseju, pisano u povodu desete obljetnice autorove smrti, uputio Walter Benjamin. U pismu Gershomu Sholem, datiranu 1938. u Parizu, taj isti Benjamin objašnjava da Brod nije bio kadar shvatiti napetost i stalni strah koji su prožimali Kafkinu svakodnevnicu. Koliko god suptilan i suzdržan u komentarima, Benjamin misli da je Brod neprikladni biograf, zaključujući da je Kafkino prijateljevanje s njim „upitnik koji je nacrtao na rubu svog života“.

Intrigantne su koincidencije koje nadilaze šture podatke iz kriminalističkog dosjea: jer u Marbachu se rodio Friedrich Schiller, pisac slavnih *Razbojnika*, a u muzeju kojem su nadobudni razbojnici nudili svoju lovinu, pohranjen je manuskript Kafkina *Procesa*

Iako je Kundera stroži i eksplicitniji od Benjamina, isti trag slijede i njegove opservacije iskazane u ogledu *Kastirajuća sjena svetog Garte*. Stajališta o romanu kao

krunskom žanru, ili kao formi koja je duboko obilježila europsku kulturu, češko-francuski autor iznio je u brojnim inspirativno sročnim tekstovima u kojima Kafka figurira kao „jedan od najvećih pjesnika romana svih vremena“. Nema dvojbe, privatna blizina dvojice praških Židova, Kafke i Broda, bila je u kontradikciji s njihovom književnom dispartnošću. Jer, unatoč kontinuiranom angažmanu u promoviranju pokojnog prijatelja, svakim svojim retkom, Brod se legitimirao kao pripadnik neke druge, kvazikafkanske galaksije. Ili kao *poeta minor* koji je zaslužan za Kafkinu postumnu afirmaciju, ali je svojim interpretacijama tom istom Kafki učinio medvjedu uslugu. Prema Kunderi, nesporazumi koje su proizvele Brodove po svemu dobrohotne, ali neznalačke interpretacije proizašle su iz činjenice da je Brod bio pisac tradicionalnog kova, kritičar i tumač koji nije razumijevao modernu umjetnost, za razliku od Kafke, suvremenika autora kao što su Apollinaire, Stravinski, Bartok, Musil, Joyce, Picasso. Kafka nije samo njihov suvremenik nego, što je mnogo važnije, umjetnički srodnik. No zahvaljujući upravo Brodu, koji je robovao konvencionalnostima, Kafka je postao *porte-parole* neurotičara, depresivaca i kržljavaca, kako u svom ogledu s nedvosmislenom dozom cinizma poentira Kundera. Razloge za tako nemilosrdno obrušavanje na Broda Kundera je našao u njegovu romanu *Zaćarano kraljevstvo ljubavi* (na njemačkom: *Zauberreich der Liebe*). Već naslov je bio dovoljan da se Kundera zgrozi nad njegovim kičerskim implikacijama. Glavni junak romana zove se Nowy, a njegov prijatelj Garta. Kao što glavni junak *Kontrapunkta* života, analitičnosti i pedanteriji sklon Philip Quarles, u mnogočemu isijava Huxleyjeve autobiografske crte, dok je njemu suprotstavljen emocionalan i temperamentan lik Marka Rampiona, u kojem je na neki način identificiran Huxleyjev prijatelj D. H. Lawrence, tako su književni interpetri u likovima Nowyja i Garte prepoznali Broda i Kafku. Brodov roman, kratk radunjavim sličicama, melodramskim obratima, pa i samoubojstvima, davno bi prekrila prašina zaborava da u njemu, u liku Garte, nije portretiran Kafka. Tom ne osobito vrijednom prozom fiksiran je u znatnoj mjeri Kafkin lik i, još više, trasiran put buduće kafkologije. Spoznaja da se Kafkina ostavština našla u rukama pisca čija su estetska načela u radikalnom raskoraku s Kafkinom umjetnošću, nagnala je Kunderu na bespoštedni obračun s Brodom.

Nastavljajući se po mnogočemu na Benjaminova razmišljanja iz već citirana pisma Gershomu Scholem, Kundera se pita zbog čega je Kafka toliko volio Broda? U njihovu prijateljskom odnosu samom po sebi možda nema ničega spornog; ali taj je odnos postao sporan u času kada je Brod počeo objavljivati Kafkine knjige i, što je još važnije, kad ih je počeo inkrustirati predgovorima i tumačenjima. U knjigama posvećenim Kafki, kao i u romanu *Zaćarano kraljevstvo ljubavi*, Kafka je predstavljen kao religiozni mislilac, kao *religiose Denker*, kako doslovce navodi Kundera, sve u namjeri da što preciznije objasni Brodove teze, od kojih se potom izričito distancira. Zaključak je nedvosmislen i jasan: Brodove u osnovi plemenite namjere bile su u koliziji s njegovim shvaćanjem moderne umjetnosti, a samim tim i Kafkine književnosti. Što se pak svetosti tiče, takve atribucije pridaju se iznimnim individuama koje su predestinirane za nešto izvanredno i teško ostvarivo. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je Kafka stvorio opus koji daleko nadilazi granice njegova rođenjem zadana prostora i vremena, onda se on svakako ubraja u iznimne individue. Bio je opsjednut eshatološkim i ezoterijskim pitanjima, a o njegovu susretu s Rudolfom Steinerom, rođenu u hrvatskom dijelu nekadašnje Austro-Ugarske, ostala je u dnevniku samo štura bilješka. Usuprot slici iz Brodova romana, možda bi trebalo reći štogod o Kafkinim sentimentalnim vezama. Godine 1912. upoznao se s Felice Bauer. Dvije godine poslije njih su se dvoje zaručili, ali zaruke su uskoro razvrgnuli. Godine 1917. uslijedile su druge zaruke s istom damom i istim, negativnim ishodom. Nakon toga red je došao na Julie Wohryzek. Zaruke su se dogodile 1919. godine, ali su razvrgnute nakon što je Kafku općinila Milena Jesenski. Četiri godine potom upoznao je Doru Dymant, dvadesetogodišnju Židovku iz Galicije, koja ga je pratila do smrtnoga časa.

Literatura u kojoj se njegovo djelo razmatra iz svih mogućih perspektiva danas je neusporedivo veća od Kafkina količinski skromna opusa, koji je konsekriran kao jedan od neupitnih vrhova europske književnosti. Brodova dokumentacija koja je nestala iz Tel Aviva da bi bila transferirana u Njemačku, a onda poslije nekoliko

Između stvarnosti i mita: Franz Kafka

godina vraćena u Izrael, svojevrsni je mamac za literarne *connoisseure*, iako je mnogo više privukla špekulante i prevarante koji su u mitu o Kafki i Brodu tražili mogućnost vlastitog profita. Kovčezi s Brodovom dokumentacijom ukradeni su iz njegova izraelskog doma, godine 2013. dva izraelska državljana ponudila su je Muzeju moderne književnosti u Marbachu, ali nakon dojave iz Izraela nesuđeni trgovci završili su u zatvoru. Intrigantne su koincidencije koje nadilaze šturu podatke iz kriminalističkog dosjea: jer u Marbachu se rodio Friedrich Schiller, pisac slavni *Razbojnika*, a u muzeju

kojem su nadobudni razbojnici nudili svoju lovinu pohranjen je manuskript Kafkina *Procesa!* Osumnjičeni Izraelci imali su skladište u Wiesbadenu i u hrpi umjetničkih djela, među kojima su mnoga krivotvorena, otkriveno je nekoliko kovčega s papirima iz Brodove arhive. Policija je ustanovila da su između 2009. i 2012. ukradeni iz doma Brodove tajnice u Tel Avivu. Među pet tisuća otuđenih stranica, jedna ima Kafkin potpis (navodno je posrijedi razglednica iz 1910). Pretpostavlja se da bi rukopisi, među kojima su neobjavljene stranice iz Brodova dnevnika te pisma koja je razmje-

njavao sa suprugom, mogli sadržavati nepoznate detalje iz Kafkina života. Brod je dokumentaciju oporučno ostavio svojoj tajnici Esther Hoffe. Ali kao što Brod nije poštovao Kafkinu posljednju volju, ni gospođa Hoffe nije respektirala Brodovu oporuku, pa je dokumentaciju, umjesto Izraelskoj nacionalnoj knjižnici, namijenila svojim kćerima. Zahvaljujući jednoj iznevjerenoj oporuci u režiji Maxa Broda profitirala je svjetska književnost. Ipak, poslije svih peripetija s okusom kriminala, teško je pretpostaviti da bi se takvo što moglo ponoviti i zbog jedne nevjerne tajnice.

Intervju: Victor i Lilian Hochhauser

Glazbom protiv ideologije

Zbog prijateljstva s Rostropovičima, Hochhauserovi su u Sovjetskom Savezu proglašeni *personae non gratae*. „Rusi su bili ljuti jer smo pazili na njih“, kaže Lilian. „Jednako tako, nikada nismo skrivali činjenicu da smo bliski s Izraelom, to je bio dio našeg života. Naravno, njima se to nije sviđalo. I tako su, od danas na sutra, prekinuli odnose.“

Razgovarao Mick Brown

Svaki je brak neprekidni razgovor. Samo se teme mijenjaju. Naravno, tema razgovora s Victorom i Lilian Hochhauser bila je obitelj, zatim ljudi i političari koji su oblikovali njihove živote – Staljin, Hruščov i KGB – ali prije svega neki od najvažnijih glazbenih virtuozna 20. stoljeća: David Ojstrah, Svjatoslav Rihter, Mstislav Rostropovič, Lenjingradska filharmonija, Boljšoj teatar i balet Marijinskog kazališta.

Kao što i dolikuje paru kojem je glazba oduvijek bila sve, razgovor s njima je poput pjesme, kao niz harmonija, polifonija i kontrapunkta koji se preklapaju, ali nikada nema diskordantnih tonova. Ili točnije, gotovo nikada. Victor ima 91, Lilian 87 godina. U braku su već 65 godina. „U prosincu, da budem sasvim točan“, kaže Victor. „4. prosinca, ako se ne varam.“

Oko toga, kao i u vezi broja djece – četvero – bili su složni. A unuci? „Jedanaest“, odgovara Victor.

„Mislim da ih imamo trinaest“, dometne Lilian. „Ili možda ipak jedanaest...“

„Kako misliš ‘možda’?“ Victor podigne glas. „Zar smo dobili još dva?“

Lilian ignorira njegovu opasku. „Imamo 22 praunuka. Posljednja dva su blizanci.“ Nakon stanke dodaje. „Ili možda 23.“

„22 ili 23“ rekne Victor, sliježući ramenima. „Pa ne mogu se djeca zbrajati.“

„A zašto ne?“

„Pa zato što su djeca individuumi.“

Hochhauserovi žive na kraju mirne, pokrajnje privatne ceste, u bogatom dijelu sjevernog Londona. Nakon ulaza kroz velika drvena vrata, uglavljena u visoki cigleni zid, otkriva se tajni vrt, dok se stepenice spuštaju prema zasjenjenom trijemu. Ulazna vrata s lukom vode prema prostranom predvorju, s galerijama na tri strane. Sve odiše ljepotom i elegancijom.

Kroz francuske prozore u blagovaonici pogled se pruža prema besprijekornom travnjaku i završava na zastoru od krošnji. Mogao bi biti Hampshire.

U dnevnoj sobi tri su velike sofe i tepih s motivima s Miróovih slika. Na policama se nižu CD-ovi i knjige o glazbi, a brojne fotografije izložene su gdje god seže pogled. Hochhauserovi s Rostropovičem, Dmitrijem Šostakovičem, Pierreom Boulezom, Ojstraham, Leonardom Bernsteinom – sve su potpisane, oni su bili njihovi prijatelji i klijenti.

„A ovo ovdje“, kaže Victor, „fotografija je kraljice koja čeka svoj red da pozdravi Lilian...“ I doista, upravo tako izgleda. Kraljica stoji iza kraljice Elizabete, kraljice majke, kojoj je glava nagnuta prema Lilian, kao da hvata svaku njezinu riječ. Fotografija je snimljena 2001. godine u Kraljevskoj operi, na 101. rođendan kraljice majke, kamo je s kraljicom došla pogledati balet Marijinskoga kazališta.

Već 60 godina Hochhauserovi su najistaknutiji neovisni promotori klasičnog baleta i glazbe u Velikoj Britaniji. Više od dvadeset godina, u jeku hladnoga rata, upravo oni – i samo oni – bili su zaslužni za dovođenje nekih od najuglednijih glazbenih umjetnika Sovjetskog Saveza na Zapad. Istina, 70-ih godina odnosi su zapinjali, ali s dolaskom perestrojke ponovno su se normalizirali.

Godinama su dovodili balet Marijinskog kazališta i Boljšoj teatra, svakog od njih već dvanaest puta. Ove godine, u okviru davnašnjega plana Hochhauserovih da u Kraljevskoj operi predstave ljetnu plesnu sezonu, na red je došlo Marijinsko kazalište, koje će tijekom trodnevnoga gostovanja izvesti *Romea i Juliju*, *Labuđe jezero*, *Pepeljugu*, *Margueritu* i *Armanda* Frederica Ashtona te prvi put dva baleta Georga Balanchinea: *Apollon Musaqète* i *San ljetne noći*.

U vrijeme Sovjetskoga Saveza poznat kao Kirov balet, Marijinsko je kazalište, kaže Lilian, istinski baštinik klasičnoga pokreta i plesa – najveća lirska baletna trupa na svijetu.

Hochhauserovi su prvi put doveli trupu u Britaniju prije 53 godine. Naime, trupa je nastupala u Parizu, gdje je glavni plesač Rudolf Nurejev oduševio i publiku i kritiku te postao zvijezda pariškoga društva. U strahu da ne izgube svoju glavnu zvijezdu, Rusi su odlučili Nurejeva poslati kući.

Nakon što je na pariškom aerodromu Le Bourget stavljen na let za Moskvu, preskočio je carinsku ogradu i prebjegao. Kirov je stigao u London bez njega.

„To je bilo strašno“, prisjeća se Lilian. „Na aerodrom smo stigli veoma uzbuđeni, s mnogo cvijeća, dok su njihova lica bila obješena. Znali su da su upali u nevolje i da će netko morati snositi krivicu“, kaže i uzdiše. Rusi i problemi koje su izazivali...“

Sunčeve zrake spustile su se na ulašteni parket. Izvana se čuje pjev ptica. Asistent donosi čaj i ukusne čokoladne kekse.

„Uzmi dva“, kaže Lilian.

Ona je nasmijana žena, zrači toplinom i šarmom, ali kada daje savjete – bilo kakve savjete – nikako ih nemojte ignorirati.

Victor nosi elegantno odijelo i kravatu, njegov pogled ublažavaju naočale s okvirom od kornjačevine. Njegovi djed i pradjed bili su ugledni rabini. U tinejdžerskim godinama školovao se u Židovskom teološkom koledžu u Gatesheadu. U načinu, u ritmu vođenja konverzacije ima nečega rabinskog – njegove učene rasprave o povijesti Srednje Europe i njezinoj glazbi, njegova potreba da bude didaktičan („jednu stvar bih želio ispraviti...“), ublažena ironijom nekoga komu ljudska ludost nije strana.

Rođen je u Košicama, tadašnjoj Čehoslovačkoj, kao sin industrijalca. Godine 1938, na povratku s poslovnog puta u Švicarskoj, njegova su oca zaustavili na granici i pitali ga je li njegovo ime židovsko. Okrenuo se i otputovao u London, odakle je poslao po ženu, sina i dvije

Mstislav Rostropovič i Victor Hochhauser

kćeri. Oni članovi obitelji koji su ostali nastradali su u Auschwitzu.

Mnogo godina poslije Victor je odveo svoju obitelj u Košice kako bi obišli kuću u kojoj je odrastao. „Kuća je bila u vlasništvu bogatoga ciganskog muzičara“, kaže Victor. „Priupitao me jesam li ovdje živio. Da, bojim se da je tako, odgovorio sam. Na to je rekao: ‘I još ste živi?’“

Sinagoga u Košicama u kojoj je Victor imao bar micvu danas je knjižnica. Druga je prenamijenjena u koncertnu dvoranu: kada su Hochhauserovi organizirali turneju Kraljevskog filharmonijskog orkestra po Čehoslovačkoj, Poljskoj i Rusiji, Victor je ustrajao da jedno od mjesta na kojem će svirati bude upravo ta dvorana.

Kada je napunio 21 godinu, Victor je počeo raditi za rabija dr. Solomona Schonfelda, istaknutog pripadnika britanske židovske zajednice koji je osobno spasio tisuće Židova od Holokausta. Putovao je u Njemačku prije rata i organizirao njihov sigurni prolazak, zbog čega je 2013. postumno dobio odličje Britanskoga heroja Holokausta. Na Schonfeldovu molbu, Victor je 1944. organizirao dobrotvorni koncert na kojem je izvođač bio pijanist Solomon, kojeg opisuje kao „jednog od najvećih pijanista što ga je ova zemlja ikada imala“.

Taj uspjeh potaknuo ga je da organizira koncert izvan svoga grada. Posudio je 200 funti i u Royal Albert Hallu priredio nastup Ide Haendel, violinistice poljskoga podrijetla. Zatim je, zbog izražena interesa za klasičnu glazbu u poslijeratnom razdoblju, u istoj dvorani organizirao niz nedjeljnih večernjih koncerata, na kojima su nastupali izvođači poput Yehudija Menuhina i dirigenta Sir Thomasa Beechama.

Victor je već bio poznati impresario kada je 1949. u Schonfeldovu uredu upoznao Lilian, koja je tamo radila kao tajnica. Bila je kći *kunsttšlera* iz londonskog East Enda, čija je obitelj pobjegla iz Rusije u vrijeme pogroma početkom 20. stoljeća.

Nekoliko mjeseci nakon vjenčanja Lilian se pridružila Victoru u njegovu poslu. Premda je na promotivnim plakatima pisalo „Victor Hochhauser vam predstavlja“, u partnerstvu su bili ravnopravni.

„Ja sam uredski momak, a Lilian je gazda“, kaže Victor, dajući do znanja da su uloge dobro uigrane.

„Udruženi menadžment“, dodaje ona.

Victor potvrdno kima glavom. U pregovorima s glazbenicima i birokratima Lilian je uvijek bila diplomat, kaže. „Ja sam po prirodi naga“, zaključuje.

A tko je uspješniji u poslu? Victor prelazi preko pitanja.

„Jedino znam tko brže troši...“

Od završetka Drugoga svjetskog rata, ruski umjetnici, zatvoreni u zamrzivaču staljinističke vladavine, nisu mogli putovati na Zapad. Ali 1953. umro je Staljin i klima se pomalo počela mijenjati. Iste te godine delegacija Sovjetskoga društva za kulturne veze, zajedno s nekoliko glazbenika, stigla je u Britaniju.

Među njima se nalazio mladi violinist Igor Ojstrah, sin Davida Ojstraha, koji je slovio za jednog od najvećih svjetskih violinista. Hochhauserovi su iskoristili priliku i predstavili Igora u sklopu redovitog programa nedjeljnih večernjih koncerata u Royal Albert Hallu. Bio je to trijumf.

Istovremeno, tim koncertom Hochhauserovima su otvorena vrata za izravne pregovore sa sovjetskom vladom, a 1954. prvi put im je uspjelo dovesti i Davida Ojstraha na Zapad. Nakon potpisivanja englesko-sovjetskog Sporazuma o kulturnoj suradnji 1956. Hochhauserovi su sebi osigurali virtualni monopol u dovođenju sovjetske glazbene kreme u Britaniju – monopol koji će držati sljedećih dvadeset godina.

„Govorite o najvećim umjetnicima svih vremena. Ojstrah je bio najveći violinist svih vremena, Richter najveći pjesnik na klaviru ikada. Rostropovič je najveći čelist svih vremena.“

„Danas jednostavno nema umjetnika tog kalibra. Nedvojbeno, riječ je o dobrim umjetnicima, ali ne mogu se sjetiti niti jednoga, osim možda Daniela Barenboima, koji bi bio ista klasa.“

Lilian ga strpljivo sluša. „Ovo je prilično pretjerano“, kaže ona.

„Zašto pretjerano? Gdje su? Pretjerano ili ne, istina je. Oni nisu bili samo genijalci, bili su čudo.“

Svoje umjetnike Rusi nisu smatrali samo tribunima sovjetskoga načina života (koji je, dodaje Lilian, doista bio pakao), već i vrijednim izvorom strane valute. Umjetnici su, kaže ona, dobivali 10% zarade. Vlada je uzimala 90%.

„Više!“ zagrmi Victor.

„A dobro, 90 zbrojeno s 10 je 100“, odgovara mu Lilian. Počinjem shvaćati, kažem im, kako funkcionira njihov brak. Victor me strijelja pogledom. „Svađamo se samo oko tih 10%.“

Hochhauserovi su razvili posebne odnose s Gosconcerantom, odjelom u Sovjetskom ministarstvu kulture. U vrijeme kada je hladni rat bio na vrhuncu, Hochhauserovi su vjerojatno bili jedini Zapadnjaci, osim špijuna, koji su u Rusiji provodili toliko vremena.

„Ali za njih je to bio sjajan posao“, kaže Lilian. „Nije bio nimalo politički obojen – surađivali smo s nisko rangiranim aparatčicima. Znali smo da moramo biti strpljivi. Dugo smo razgovarali, diskutirali, nastojali shvatiti njihov način razmišljanja. Ono što ih je zapravo zanimalo bio je novac.“

Budući da su osigurali monopol nad ruskim umjetnicima, Rusi su znali da Hochhauserovi imaju kontakte s najuglednijim koncertnim dvoranama. „Nitko nije imao takav know-how kao mi“, kaže Victor. „Njih je zanimalo kako iz toga izvući što više novca.“

Sami umjetnici odbijali bi doći, dodaje, ako ih Hochhauserovi ne bi promovirali. Tijekom godina mnogi su postali njihovi osobni prijatelji. Ojstrah, Šostakovič, Rostropovič i Richter, svi su boravili u njihovom domu.

Naravno, u Londonu su umjetnike pratili KGB-ovi agenti. „Zvali smo ih *sputnici*“, kaže Lilian i uzdahne. „Život umjetnika doista je bio užasan – istinski užasan. Nisu smjeli govoriti, nisu mogli kritizirati. Živjeli su u strahu. Posebno Ojstrah. Uvijek smo mu govorili da se nema čega bojati dok je s nama. Ali on nikada nije bio opušten. Čak i ako ih nisu pratili, uvijek su mislili da ih prate.“

Dogovori nikada nisu bili sigurni jer su ovisili o stalnim fluktuacijama u hladnoratovskoj politici. Tako je zbog ulaska Sovjeta u Čehoslovačku 1968. britanska vlada u zadnji čas otkazala nastup zbora Crvene armije u Royal

Albert Hallu. Sačuvana je fotografija na kojoj Victor stoji pokraj plakata koji najavljuje gostovanje zbora Crvene armije, na kojem je netko načrčkao „Sada nastupaju na ulicama Praga“.

Dogovori nikada nisu bili sigurni jer su ovisili o stalnim fluktuacijama u hladnoratovskoj politici. Tako je zbog ulaska Sovjeta u Čehoslovačku 1968. britanska vlada u zadnji čas otkazala nastup zbora Crvene armije u Royal Albert Hallu. Sačuvana je fotografija na kojoj Victor stoji pokraj plakata koji najavljuje gostovanje zbora Crvene armije, na kojem je netko načrčkao „Sada nastupaju na ulicama Praga“

Nastupi Davida Ojstraha otkazani su 1971, nakon što je Foreign Office protjerao 105 sovjetskih diplomata zbog špijunaže. „Rusi su nam poslali brzojav“, prisjeća se Victor. „Zbog ponašanja prema našim diplomatima, Ojstrah je odlučio da neće nastupati za vas.“ Nazvao sam Ojstraha, koji je tada bio u Oslu, i rekao mu, „Dakle, odlučio si da nećeš nastupati za nas?“ Nije ništa znao o tome. Rekao je: „Oh, rečeno mi je da danas popodne dođem u veleposlanstvo, gdje će me instruirati da tako kažem.“

Konačni razlaz dogodio se zbog njihova prijateljstva s Rostropovičem. Sovjetske vlasti uzele su ga na zub zbog njegova prijateljstva s Aleksandrom Solženjicinom, glasnim kritičarem sovjetskoga režima, i zabranili mu nastupe u Moskvi i Lenjingradu. Rostropovič i njegova supruga, sopranistica Galina Višnjevska, na vlastiti su zahtjev 1974. napustili Sovjetski Savez.

Gotovo godinu dana živjeli su kod Hochhauserovih u njihovom londonskome domu. Kod njih je, prateći vijesti na televiziji, Rostropovič doznao da su mu Sovjeti oduzeli putovnicu. Punih šesnaest godina nije se mogao vratiti u Rusiju. „A onda su ga dočekali kao velikoga ruskog heroja“, dodaje Victor kimajući glavom.

Zbog prijateljstva s Rostropovičima, Mstislavom i njegovom suprugom, sopranisticom Galinom Višnjevskom, Hochhauserovi su 1974. u Sovjetskom Savezu proglašeni *personae non gratae*. „Rusi su bili ljuti jer smo pazili na njih“, kaže Lilian. „Jednako tako, nikada nismo skrivali činjenicu da smo bliski s Izraelom, to je bio dio našeg života. Naravno, njima se to nije sviđalo. I tako su, od danas na sutra, prekinuli odnose.“

Ostavši bez glavnog izvora poslovanja, okrenuli su se prema Kini. Tako su 1973. u Britaniju doveli kineske akrobate iz Šangaja, a 1975. u Kinu London Festival Ballet, što je bilo prvo gostovanje neke zapadne trupe u Kini nakon Kulturne revolucije.

Tek nakon Perestrojke, odnosno 1991. godine, Hochhauserovi su se mogli vratiti u Rusiju.

Jesu li dočekani otvorenih ruku? Lilian se smiješi. „Ne. Išlo je postupno, diminuendo. Ponovno smo morali upotrijebiti stari šarm.“

Ironijom, njihova najveća zvijezda nakon prekida suradnje s Rusima bio je čovjek kojeg su propustili predstaviti 1961. Nakon njegova bijega, ime Rudolfa Nurejeva nije se smjelo spomenuti u sovjetskim krugovima. „On je bio izdajica“, kaže Victor, i njegova promocija u Britaniji u potpunosti bi uništila njihove odnose s Rusima.

Kada su Rusi raskinuli sve ugovore s Hochhauserovima, oni su stupili u kontakt s Nurejevima. Sljedećih četrnaest godina

surađivat će s njim, svake godine organizirajući gala baletne večeri Nurejev i prijatelji u londonskome Coliseumu.

Je li bio ugodna osoba? Pitam.

Lilian podigne obrvu.

„Teška...“

„Ali ne i nemoguća“, upada Victor. „U jednome je bio jedinstven. Nikada, baš nikada nije bio pohlepan za novcem. Jedino je tražio masera. Naravno, bio je divlji. Ali nikada nije otkazao predstavu. I uvijek su bile rasprodane.“

Tko je onda, pitam, bio najteži kao osoba?

„Richter“, odgovara Lilian.

Prvi put Hochhauserovi su predstavili Richtera 1961. u Londonu. Kritičar Neville Cardus tada je za njegov nastup rekao da je „provincijalan“, ali Richter je poslije bio priznat kao jedan od najvećih pijanista 20. stoljeća. Bio je prvi izvođač s kojim su Hochhauserovi radili nakon što su 1991. obnovili suradnju s Rusima.

„Stalno je otkazivao koncerte“, kaže Lilian. „Nazvala bi me Nina (sopranistica Nina Dorliak, Richterova dugogodišnja partnerica) i rekla da je bolestan. *On bolen...*“

Victor kima glavom. „Ali kada bi svirao“, kaže, „sve bi bilo zaboravljeno.“

Od samih početaka Hochhauserovi posao vode na potpuno identičan način. Unajme prostor, izvođače, i njihove troškove plate iz vlastitoga džepa.

Slove za štedljive gospodare. Kada je 1994. Victor primio visoko britansko kraljevsko odličje CBE, neki šaljivdžija primijetio je da akronim CBE vjerojatno znači *can't be expensive* (ne može biti skupo). Često su ih kritizirali zbog visokih cijena ulaznica, njihov je odgovor uvijek bio isti: nikada nismo primili nikakvu subvenciju, a najbolje nikada nije jeftino.

Troškovi dovođenja Marijinskog teatra u London tijekom ljetne sezone penju se na otprilike tri milijuna funti. „Govorimo o približno 235 osoba koje treba dovesti“, kaže Victor. „Za prošlogodišnje gostovanje Boljšoj teatra doveli smo 270 osoba. Hoteli su danas veoma skupi. Zatim prijevoz, vize i naravno honorari. Stvoriti od toga biznis postalo je veoma teško.“

Nisu gostovali samo vrhunski svjetski plesači i glazbeni virtuozi. Organizirali su i brojne koncerte popularne klasične glazbe: Garcie Fields, Mario Lanza, Španjolska škola jahanja iz Beča.

Kritičari Hochhauserovih smatraju da je njihov ukus previše konzervativan i da prednost daju svojim miljenicima. „U mnogočemu bismo možda htjeli biti nešto inovativniji“, priznaje Lilian. „Ali to nije naš grijeh. Time se ponovno vraćamo na pitanje novčane potpore. Možete biti inovativni ako dobijete novac koji će vas ohrabriti da idete u tome smjeru. Općenito, a poglavito kada je balet u pitanju, ljudi nisu skloni novim izazovima. Mogli bismo organizirati da Marijinski teatar tri tjedna izvodi samo *Labuđe jezero* i prodali bismo sve karte, ali to ne bi bilo dobro. Uspjeh ovogodišnje sezone s Balanchineom nije unaprijed zajamčen. Ali uvijek je zanimljivo raditi nove stvari.“

Danas su prije svega usmjereni na sezonu u Royal Opera Houseu, iako Lilian organizira još tri ili četiri humanitarna koncerta godišnje. Nemaju namjeru umiroviti se.

Bračni i poslovni par: Lilian i Victor Hochhauser

„Ne možete se umiroviti od života“, kaže Victor. „Nije to posao, to je poziv. I ne bih to mogao drugima preporučiti.“ Pogleda me: „Mogao bih vam dati jednu ili dvije lekcije, ali ne bi pomoglo.“

Što će se dogoditi s njihovim poslom nakon njihove smrti? Sva njihova djeca vode svoje živote. Kći je muzikologinja, najstariji sin fizičar koji radi u telekomunikacijama, drugi je sin uzeo izraelsko državljanstvo i bio izraelski veleposlanik u Indiji, a sada je predsjednik Zaklade Jeruzalem. Treći sin profesor je na katedri za onkologiju.

Možda će, kaže Lilian, netko od njih ipak nastaviti s njihovim radom. „Još razmišljamo o tome.“

(S engleskog prevela Milena Bekić)

Za svog dugog i plodotvornog vijeka Victor Hochhauser (1923-2019) pročitao se kao umjetnički impresario čijim su posredovanjem u Velikoj Britaniji gostovala prominentna glazbena imena i baletne trupe, uglavnom iz Sovjetskog Saveza. Premda je poslije sloma komunizma jednako revno nastavio s radom, njegov angažman bio je osobito važan u vrijeme takozvanog hladnog rata, kad su umjetnici iz Sovjetskog Saveza teško ili nikako dobivali vize za gostovanja na Zapadu. Zahvaljujući trudu Viktora Hochhausera i njegove supruge Lilian, u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća u Britaniji su se predstavili uistinu najveći glazbeni autoriteti kao što su David Ojstrah, Mstislav Rostropovič, Galina Višņevska, Svjatoslav Richter, Emil Gilels, Dmitrij Šostakovič i drugi.

Nakon skandala izazvanog Nurejevlijevim bijegom na Zapad, Hochhauser je u Sovjetskom Savezu proglašen nepoželjnom osobom, dok su mu u Velikoj Britaniji za njegov trud u odleđivanju granica, makar onih koje se tiču kulture, iskazane najveće državne počasti. Victor Hochhauser rodio se 27. ožujka 1923. u Košicama u Čehoslovačkoj (danas Slovačkoj). Bio je sin židovskog industrijalca Davida, a djed i pradjed bili su mu rabini. Zbog nacističkog terora, sa svojom obitelji 1939. prebjegao je u Veliku Britaniju. Umro je 21. ožujka ove godine u Londonu; tim povodom objavljujemo intervju s bračnim parom Hochhauser, preuzet iz londonskog Telegrapha.

Svjedočanstva

Moj pradjed David Meisel

Najvažnije gostovanje prvoga hrvatskog pjevačkog zbora Zora dogodilo se 1935. u Belgiji. Dirigent David Meisel pripremio je sa Zorom repertoar na kojem se našlo tridesetak skladatelja i 54 kompozicije, uveličavajući tim pjesmama svjetsku izložbu u Bruxellesu. U Belgiju su stigli na poziv Udruženja ratnih invalida te zemlje, dok su koncerti održavani pod pokroviteljstvom belgijskog kralja Leopolda III

Piše Tena Bunčić

„Konac djelo krasi, a to je duša tog zbora g. David Meisel... Te je večeri upravo briljirao svojom muzikalnošću, svojim mirom i svojom požrtvovnošću. Njegovo duboko razumijevanje i njegov stilski osjećaj došli su ove večeri do osobitog izražaja. Ako još spomenem, da se on iz čistog idealizma čitave mjesecce tom teškom radu posvećuje, ne možemo dosta da to pohvalimo. Ja mu želim od sveg srca dug život, ali kad ga više ne bude, onda mu Zora pred svojim domom može dići spomenik.“ (Glazbeni vjesnik, prosinac 1928)

Riječi su to Nikole Fallera, predsjednika Hrvatskog pjevačkog društva od 1924. do 1938, skladatelja te dirigenta Zagrebačke opere, koji je upravo tim riječima izrazio svoje divljenje nakon izvedbe *Mise u Es-duru* Franza Schuberta. Bilo je to prvo javljanje uživo iz Karlovca za Radio Zagreb. *Misu* je izvodilo Prvo hrvatsko pjevačko društvo Zora pod ravnanjem dirigenta Davida Meisela.

Prošlo je gotovo sto godina od tada. Tek u studenom prošle, 2018. godine, Zora je iskazala poštovanje i zahvalnost svom velikom dirigentu s kojim je postigla najveće uspjehe u dugoj povijesti. Nije postavljen spomenik, ali je u predvorju Davidova drugog doma, Gradskog kazališta Zorin dom, postavljena spomen-ploča.

David Meisel rođen je 1885. u malom češkom gradu Holešovu, u dijelu gradića koji je bio pod židovskom upravom. Rođen je kao peto, najmlađe dijete u strogoj židovskoj obitelji. Već kao dječak zasigurno je odlazio u heder u sklopu čuvene holešovske sinagoge, nazvane po velikom talmudistu i halakhistu iz 17. stoljeća, Rabbi Sabbaju ben Meir ha-Kohenu, poznatijem kao Shakh. Po završetku osnovne

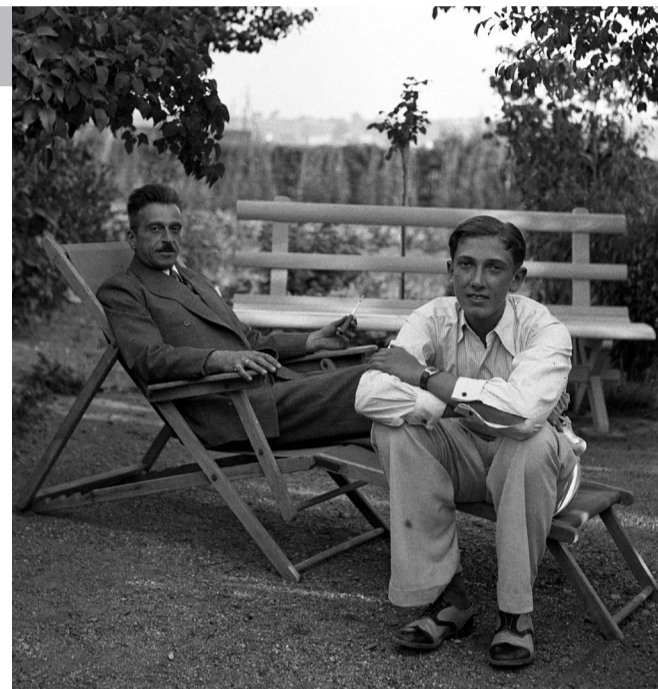
škole i obavljene bar micve odlazi u Brno, gdje nastavlja školovanje u realnoj gimnaziji, a potom u kantorsku školu u sklopu tadašnje reformirane židovske zajednice (Mährischer Kantorenverein). Po završetku kantorske škole, godine 1903, sa samo osamnaest godina, odlazi u službu kantora i tajnika židovske općine u Moravskoj Ostravi, gdje ostaje tri godine, do odlaska u Karlovac.

Početak ljeta 1906. javlja se na natječaj za natkantora karlovačke sinagoge i odmah to ljeto odlazi u Karlovac, kako bi pristupio audiciji. Jednoglasno je bio izabran za to mjesto, pa je 1. rujna 1906. s nepunom dvadeset i jednom godinom stupio u službu natkantora sinagoge u Karlovcu. Samo dva mjeseca poslije preuzeo je i službu tajnika židovske općine u Karlovcu.

Odmah po dolasku u Karlovac započeo je umjetničko djelovanje kao izvršni član Prvoga hrvatskog pjevačkog društva Zora, gdje odmah pokazuje velik talent. Već u prosincu iste godine lokalne novine *Glasonoša* pišu o nevjerojatnom tenoru, natkantoru Davidu Meiselu, koji je briljirao na Zorinu koncertu kao solist. Uz pjevanje u Zori organizira i mješoviti zbor u sinagogi, koji i obrazuje, a ubrzo preuzima dirigentsku palicu Obrtničko-radničkog društva Nada, kojem dirigira do trenutka preuzimanja Zore.

U Karlovcu se nastanjuje kod obitelji Weiss, koja u središtu Karlovca, preko puta Zorina doma, ima kuću u kojoj je i njihova tvornica sapuna. U kući upoznaje Olgu iz Zagreba, kćer prijateljice obitelji Wiess. Između Davida i Olge rodila se ljubav koja je pobijedila i vjerske i etničke razlike.

Idilu je prekinuo Prvi svjetski rat. David je bio mobiliziran i tijekom rata prošao najmanje tri bojišta i promijenio tri uniforme. To zaključujemo po fotografijama iz tog raz-

Otac i sin: David i Zlatko Meisel

doblja. Naime, imamo njegovu fotografiju u uniformi Austro-Ugarske s činom vodnika i s ordenom željezne krune, zatim u odori češke legije u Italiji te u odori ruskog vojnika, kao pripadnika jugoslavenskog puka Matija Gubec.

Po završetku rata i povratku s bojišta, David i Olga ljubav okrunjuju vjenčanjem. Zbog Olgina prelaska na židovsku vjeru vjenčanje se održava u Beču i na vjenčanju je prisutna jedino Dragica Weiss (Dragica je poslije, 1927, posvojila Olgu jer nije imala djece, a htjela je da obitelj Meisel naslijedi njezinu kuću). Navodno Davidovi roditelji nisu ni znali da Olga nije bila podrijetlom Židovka.

Godine 1920. Olga je rodila njihova prvorođenca Zlatka Josipa. David i dalje napreduje u svom kantorskom zvanju, radi kao tajnik židovske općine i predaje vjeronauk u pučkoj školi i realnoj gimnaziji. Uz aktivni vjerski rad zaposlen je i kao poslovođa u tvornici sapuna Wiess, a osnovao je i nakladu za pomoć siromašnima Natkantor David Meisel te je na taj način pomogao mnogoj nezbrinutoj djeci. Jedan njegov štićenik, Ivo Sokačić, vodio je autoprijevozničko društvo Tapred u kući obitelji Weiss i Meisel.

Iste godine (1922) kada se Davidu rodilo drugo dijete, kći Edit, David preuzima dirigentsku palicu Prvoga hrvatskog pjevačkog društva Zora. Njegovi uvjeti za preuzimanje zbora bili su da njegov rad kao dirigenta bude volonterski, da bude odabran jednoglasno, da svi članovi budu redoviti na probama, da se podvrgavaju disciplini prilikom proba i nastupa, da kod primanja novih članova on prosuđuje o kvaliteti glasovnog materijala, da se sporazumno s upravnim odborom određuje program koji će se izvoditi te da, ukoliko se njegovi uvjeti ne bi u cijelosti poštivali, zadržava pravo da napusti vođenje zbora u svakom trenutku. Svi su uvjeti bili ispunjeni.

S njegovim preuzimanjem Zore započinje i njezino najuspješnije i najvažnije razdoblje. David je radikalno reorganizirao zbor, u pokuse i nastupe unio disciplinu i stvaralački duh. O tome s kakvom je čvrstoćom i odlučnošću vodio zbor (i orkestar) govori i činjenica da pjevači ni u slučaju bolesti nisu dobili opravdanje za izostanak s probe. I kad pjevač nije bio kadar pjevati zbog bolesti, trebao je svejedno prisustvovati probi jer se i slušanjem uči.

Prvi koncert pod Davidovim ravnanjem održan je 1. srpnja 1922. i na njemu su bili izvedene skladbe hrvatski, srpskih i slovenskih skladatelja: Žganec, Lhotka, Hatze, Mokranjac, Adamič. S istim programom gostovali su dvadesetak dana poslije u Novom Mestu i Bledu. Taj program mnogima nije odgovarao jer su bili skeptični prema novonastaloj Kralje-

David Meisel sa članovima Zore

vini SHS i optuživali su predsjednika da želi *pojugalaveniti* zbor. Već tada nazirao se razdor koji je poslije kumovao sudbini njihova dirigenta Davida Meisela.

Davida nisu zanimali društveni poremećaji. On je, držeći se latinske uzrečice *Nun multa sed multum*, sigurnom rukom profilirao zbor, pjevače, orkestar i repertoar. Tijekom 1923. Zora je nastupila šesnaest puta u karlovačkoj okolini, a u Zagrebu je u konkurenciji tri zagrebačka zbora i pet provincijskih osvojila drugo mjesto (Pjevačko društvo Kolo u to je vrijeme bilo nepobjedivo.). Iste godine David je na svečanoj skupštini društva odlikovan srebrnim lovorovim vijencem u znak priznanja što vodi zbor za slavu i procvat hrvatske pjesme i kulture.

Godine 1924. Davidu se rodila i druga kćer, Erna. A David je i dalje nastavio nizati uspjehe i to je bio tek početak zlatnog doba Zore. Iste te godine na koncertu u povodu stote obljetnice rođenja Bedřicha Smetane, kojem je prisustvovao i konzul Čehoslovačke Republike u Zagrebu (Davidove domovine), David je sa sopranisticom Ankom Martinić otpjevao duet iz Opere *Dalibor*. Potkraj godine Zora izvodi oratorij *Žrtva Abrahamova Božidara Širole*, s kojim je David izmjenjivao prijateljska pisma mjesecima prije i poslije izvedbe.

Jutarnji list, *Novosti*, *Hrvatska sloboda*, *Novi list* i druge publikacije naveliko su objavljivali pohvale o Zorinu dirigentu Davidu Meiselu: „pod ravnanjem revnoga zborovođe“, „pod čijom čvrstom rukom Zora može da se odvaži na izvedanje ovako velike i teške kompozicije“, „zborovođa g. Meisel, koji se je ovim nastupom prikazao kao savjestan i ozbiljan muzičar“, „njezin društveni zborovođa g. Meisel posjeduje sve one odlike i sve one vrline koje su potrebne zborovođi jednog dobrog i jakog pjevačkog zbora“, „g. Meisel dirigirao sve točke napamet“.

Sljedeće godine (1925) David sa Zorom gostuje u Šibeniku i Splitu i opet su novine hvalile njegovu virtuoznost, njegovo suvremeno vladanje zborom, njegovu predanost, njegovu „vrstu ruku“, njegovo sudjelovanje osjećajem u cijeloj izvedbi, njegovu dominaciju zborom... U obama gradovima David je pozivan na pozornicu uz ovacije.

Davidov prisni prijatelj, skladatelj, dirigent i kritičar Josip Canić ili Joža, kako ga je David zvao, 1926. obilježio je 25 godina umjetničkog djelovanja. Na koncertu je nastupila i Zora, a David se našao u društvu uglednih dirigentata Krste Odaka, Rudolfa Matza, Mirka Cajnera, Josipa Andresa, Viktora Benkovića i Rikarda Roskampa.

Godine 1927. Zora je pozvana na gostovanje na Međunarodnoj glazbenoj smotri *Muzika u životu naroda* u Frankfurtu na Majni i tom prigodom osvojila počasnu nagradu grada Frankfurta. Gostovali su i na Radiju Frankfurt. Turneju su nastavili u Wiesbadenu i Münchenu, gdje ih je primio i gradonačelnik. *Frankfurter Zeitung* tom su prigodom o Davidu pisale: „Njihova disciplina u zvuku i zboru dokazom je velikog prirodnog talenta i odlične škole, što je zasuga temperamentnog dirigenta Davida Meisela.“

O stotoj obljetnici smrti Franza Schuberta (1928) Zora je izvela njegovu *Misu u Es-duru*. Bio je to povijesni trenutak za Karlovac jer je to bio prvi prijenos Radija Zagreb iz Karlovca. Ponovno su se novine raspisale o Zorinu dirigentu „željezne discipline, koji je sa svojim velikim iskustvom i jakim muzičkim talentom uspio odgojiti zbor koji je danas u mogućnosti da izvede svaku i najtežu kompoziciju“. Kritičari ga nazivaju „prvorazrednim, inteligentnim, muzikalnim i nadasve požrtvovnim“, ravnatelju koji je „s dubokim razumijevanjem i stilskim osjećajem uvježbao zbor za izvedbu koja služi na čast čitavoj našoj reproduktivnoj vokalnoj umjetnosti“.

Uspjeh Zore pod palicom Davida Meisela ne prekida se. Sljedećih godina gostuju u Crikvenici, Plitvičkim jezerima, Slunju, a 1931. Zora je dočekala kralja Aleksandra na njegovu proputovanje. Nakon izvedbe himni kralj Aleksandar prišao je Davidu, naklonio mu se i čestitao riječima da takvo skladno pjevanje himne još nije čuo, te ih pozvao na gostovanje u Beograd.

Iste godine David slavi dva jubileja, 25 godina natkantske službe u sinagogi te 25 godina umjetničkog djelovanja u Karlovcu. Za obje prigode priređene su velike svečanosti. David je bio hvaljen i slavjen, ne samo od svojih sugrađana nego od ljudi iz cijele Europe, od kojih su mnogi došli na proslavu ili su mu poslali telegrame i pisma prepuna izraza poštovanja i veličanja njegova lika i djela. Savez kantora Jugoslavije izdao je svečanu spomenicu o Davidu, u kojoj dvanaest autora hvali slavjenika kao umjetnika, svećenika te čovjeka snažnih ideala i duševnih energija.

Godina 1932. bila je u znaku proslave stogodišnjice rođenja velikoga hrvatskog skladatelja i velikog Zorina prijate-

lja Ivana pl. Zajca. Veliki koncert održao se u Zorinu domu, a prisustvovali su mu dirigent i skladatelj Nikola Faller i dr. Božidar Širola. Zora je izvela brojne Zajčeve kompozicije, a uz nju nastupala je i vojna glazba, društveni orkestar i novoosnovani dječji zbor. Sveukupno oko 150 osoba. A karlovačke novine pisale su da je Meisel bio kao „Napoleon kod piramida“.

Gotovo nema hrvatskih novina u kojima se ne piše o Zorinoj 75. obljetnici postojanja. Održana su dva koncerta i novine pišu da je „dirigent g. Meisel cijele večeri suvereno vladao izvedbom“, a „uspjeh koji je ovom izvedbom postigao natkriljuje sve što je do sad pod njegovim majstorskim ravnanjem bilo izvedeno“. Na proslavi je predsjednik Hrvatskog saveza pjevača Nikola Faller predao Davidu najviše savezne odličje, dok mu je u ime bana Savske banovine, šef redarstva Grgurić predao orden Jugoslavenske krune IV. reda, kojim ga je odlikovao kralj Aleksandar.

Kad se povjerovalo da je to vrhunac Davidova umjetničkog djelovanja, uslijedilo je povijesno gostovanje Zore u Belgiji. David je sa Zorom pripremio repertoar na kojem se našlo tridesetak skladatelja i 54 kompozicije. Održana su 123 pokusa, a zadnja dva bila su javna za karlovačku publiku. Zora je u Belgiji pjesmom uveličala svjetsku izložbu koja se održala u Bruxellesu, a službeno ih je pozvalo Udruženje ratnih invalida Belgije, dok su se koncerti održali pod pokroviteljstvom belgijskog kralja Leopolda III.

Gostovanje je trajalo od 12. do 21. srpnja 1935. Održano je nekoliko koncerata. Jedan je održan u amfiteatralnoj dvorani Velike palače briselske izložbe, koja je mogla primiti 3000 ljudi, a tom dvosatnom koncertu prisustvovali su kraljica i kralj, diplomatski kor i elita belgijskog kulturnog i javnog života. Zora je svojim nastupom izazvala ovacije.

Već tri dana nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, s dvojicom uglednih karlovačkih Židova, Filipom Reinerom i Ivom Goldsteinom, David Meisel odveden je u logor. Iako tada rasni zakoni još nisu stupili na snagu, ustaše su po hitnom postupku odvele jednog od najomiljenijih građanina grada Karlovca

Jedan koncert održan je u Palači lijepih umjetnosti za biranu publiku koju su uglavnom sačinjavali belgijski glazbenici. Dirigent David Meisel i predsjednik Zore Božo Huzjak primili su visoka odličja Udruženja belgijskih invalida.

Zoraši su se vratili u Karlovac 23. srpnja u 11 sati navečer. Gradonačelnik je organizirao doček na kojem je bilo 8000 građana, koji su u povorci išli na kolodvor dočekati slavljene pjevače i njihova obljubljenog dirigenta. Ulice su se orile povicima, veseljem i klicanjima, a najčešći usklik je bio: Živio Meisel!

Bio je to najveći uspjeh PHPD Zora u njezinoj povijesti i s pravom su novine napisale: „Najveća neka bude sve to hvala i zadovoljština osnovnom motoru u tom golemom artistskom stroju, požrtvovnom dirigentu g. Davidu Meiselu, bez kojega se taj vebelni uspjeh uopće ne bi ostvario.“

Međutim, pojavile su se i negativne kritike koje nisu imale nikakve veze s glazbenom umjetnošću i trijumfom hrvatske pjevačke reprodukcije u Europi. U zagrebačkim novinama *Danica*, tjedniku za pouku i zabavu, koncert Zore u Belgiji oklevetan je kao nehrvatski, zato jer program nije sadržavao hrvatske skladatelje. Naravno, tvrdnja nije bila istinita, ali je raspirila već otprije začete nesuglasice nastale u zboru. Političke okolnosti, uz rast antisemitizma u Europi, nisu išle u prilog dirigentu koji je bio nevjerojatno uspješan, ali je bio i Židov.

Potaknut tim zbivanjima David se povlači i Zora sljedećih pet godina gotovo uopće ne nastupa, osim na sprovodima preminulih članova. David je 1937. predao ostavku, ali, na nagovor predsjednika i uz obećanje da će njegovi uvjeti i dalje biti ispunjavani, ostavku je povukao. No potpuno se primirio, kao da je slutio što ga čeka.

Godine koje slijede bile su pogubne za mnoge Židove. U Europi su počele prve deportacije i prva ubojstva. David je o tome čitao u novinama i dobivao vijesti od obitelji iz Češke. Njegovi kolege glazbenici u Zagrebu su ga uvjeravali da će sve biti u redu. Ali već tri dana nakon uspostave NDH David je s dvojicom uglednih karlovačkih Židova (Filipom

Dvanaest od petnaest Meiselovih potomaka ispred spomen-ploče u Zorin domu

Reinerom i Ivom Goldsteinom) odveden u logor. Iako tada rasni zakoni još nisu stupili na snagu, ustaše su po hitnom postupku odvele jednog od najomiljenijih građanina grada Karlovca. Osim ako iza toga nije kiptjela zavist pojedinih članova zbora koji nisu mogli podnijeti sposobnost, popularnost i slavu jednog Židova koji je došao iz Češke i osvojio srca i simpatije mnogih.

David je odveden u logor u Savskoj u Zagrebu, potom u logor Danica kod Koprivnice. Karlovac se digao na noge. Odveli su njihova omiljena dirigenta, pa su svojim zalaganjem uspjeli isposlovati Davidovo puštanje na slobodu. Ali u Koprivnici mu se pridružio i njegov sin Zlatko, koji je odveden u srpnju, dva dana nakon što se pokrstio u Rimokatoličkoj crkvi kako bi spasio život. Po njega je došao njegov prijatelj, sin člana zbora kojega je zavist natjerala da naudi obitelji Meisel. David nije htio otići iz logora bez sina, stoga su obojica završili u transportu za logor u Jadovnu, gdje su i ubijeni.

Prošlo je više od 75 godina, a u mojoj obitelji o tome se nije previše govorilo. Samo nekoliko šturih informacija poput onog: tvoj pradjed je bio muzičar, dirigirao je Zorom, bio je jako uspješan, bio je i natkantor u sinagogi i tajnik židovske općine, ali su ga 1941. odveli, zajedno sa sinom Zlatkom, i ubili. Više se od toga nije se spominjalo. Tu i tamo bih čula od starih Karlovčana kako je moj pradjed David Meisel bio jedan od najomiljenijih građana Karlovca prije Drugoga svjetskog rata. Sve više od toga za moju je obitelj bilo bolno kopianje po nikad zacijeljenim ranama.

Prije desetak godina rodio se moj interes za istraživanje pradjedova života, a zadnjih godina intenzivno sam se tome posvetila. Pronašla sam mnoge njegove stvari u komoricama, sobama koje više nisu u funkciji nego služe kao skladišta. Proučavanjem te ostavštine upoznavala sam svog pradjeda i otkrila još mnogo toga čime se bavio i što mu je, osim njegove Zore, bilo važno.

Pored nevjerojatnih uspjeha koje je nizao sa Zorom, David je svoje zvanje natkantara podigao na umjetničku razinu. Bio je predsjednik Saveza kantora Jugoslavije te pokretač i urednik časopisa *Mjesečnik jevrejskih kantora* (1928–1930). Sakupio je zavidnu kolekciju nota poznatih europskih kantora te je i sam skladao napjeve za službe u sinagogi. Godine 1907. njegova skladba *Keduschah* tiskana je u Karlovcu, a desetak njegovih autorskih rukopisa ostalo je neobjavljeno. Uz kantorsku službu neko je vrijeme obavljao dužnosti rabina te bio profesor židovskog vjeronauka u karlovačkoj pučkoj školi i realnoj gimnaziji.

David se amaterski bavio i fotografijom. Iza sebe je ostavio mnoštvo fotografija, ali i negativna na staklu (staklenih ploča). Njegova obitelj, supruga Olga te troje djece, Zlatko, Edit i Erna, bili su mu najveća inspiracija za fotografije. Strast za fotografiju prenio je i na sina Zlatka, tako da nam je u nasljeđe ostavio i mnoštvo umjetničkih fotografija.

Unatoč svojoj predanosti dirigiranju i radu u židovskoj općini i sinagogi, gomila fotografija živo svjedoči koliko je David bio privržen obitelji, koja mu je bila na prvom mjestu. To je pokazao i kad je odbio napustiti logor te ostao sa sinom, znajući kako bi mogli obojica završiti.

Iza njega su ostale supruga i dvije kćeri. Kćeri su također bile odvedene u studenom 1941, ali su zalaganjem jednog znanca među žandarima izbjegle sudbinu ostalih Židova koji su te večeri odvedeni. Zahvaljujući tomu David danas ima petnaest potomaka.

David je bio umjetnik, svećenik i čovjek snažnih ideala i duševnih energija. Osobnom karizmom iz suradnika je uvijek izvlačio najbolje, a rezultati su bili vrhunski, genijalni.

Kazališni dossier: Eichmann u Jeruzalemu

Drama bez protagonista

Iz znanih činjenica i nevažnih osobnih sjećanja redatelj Jernej Lorenci sa svojim glumcima gradi osjećaj straha i nemoći. Kao i berlinskom spomeniku Holokaustu Petera Eisenmana, i tom temeljnom osjećaju što ga *Eichmann u Jeruzalemu* danas prenosi u Zagrebu – pravo značenje daje kontekst

Piše Igor Ružić

The holes of oblivion do not exist.
(Hannah Arendt)

Nije pretjerano tvrditi da je *Eichmann u Jeruzalemu* predstava koju je na specifičan način prema čuvenom naslovu režirao gost iz Slovenije Jernej Lorenci u Zagrebačkom kazalištu mladih, najvažnija predstava ne samo ove i ne samo zagrebačke sezone. Možda i najpoznatiji rad Hanne Arendt bavi se masovnim zločinom i psihogramom ne samo jednog zločina nego i jednog suđenja, zajedno s političkom i medijskom pripremom. To je knjiga prepuna povijesti i dokumenata, citata, ali i uvida, koja je u krajnjoj liniji jedna od ključnih u opusu filozofkinje i koja, konačno, umjesto glavnoga junaka ima ili njih poslovičnih šest milijuna ili nijednog, s obzirom na to da je jedna od njezinih namjera upravo *svoj* središnji i naslovni lik prikazati moralnom i ljudskom olupinom. Kazališno se na takav monstruozni zadatak, postavljen iz krajnjih istraživačkih pobuda na onim granicama gdje se umjetnost susreće s mazohizmom, moglo odgovoriti samo obrtanjem sustava i dokazivanjem da upravo kazalište ne smije biti mjesto banalnosti.

Upravo zato što se ta i takva knjiga ne može pretočiti u kazališni čin, ni opjevati niti prepjevati, zato što se njezina misao ne može izreći bez postulata, a postulati ništa ne vrijede bez završne misli, i zato što je njezin korak previše težak i opsežan čak i za televizijski dokumentarni serijal, živa izvedba morala se izvući iz zamke njezina fakticiteta i pronaći novi pristup i jezik. Jezik Lorenci donekle ima, na njemu radi sustavno već nekoliko godina, ako ne i desetljeća, nakon što je svladao govorni čin kao sukus scenskoga gibanja i dramskog naboja pa se, umjesto dokumentarističkog verbatim kakav bi manje hrabru ili talentiranu redatelju bio prvi izbor pri ključu za „igranje Hannah Arendt“, utekao bitno riskantnijem pristupu.

Predstava zato napušta vezu sa svojim naslovom i predloškom većim od izravno i plošno mišljenih mogućnosti kazališta, te stoga nije ni njegova ilustracija ni uputa za čitanje. Ali zato jest nagovor na čitanje jer je jedina realna opcija i bila ostaviti Hannu Arendt, skupa s Eichmannom, scenski nepročitanu, sa tek ponekim dokazom ili poveznicom, detaljem koji ne odvlači pažnju, ali podcrtava činjenicu informiranosti i uredno obavljene lektirne obaveze. Sve ostalo u izvedbenom tekstu četverosatne produkcije nastalo je razgovorom i radom, glumačkim, redateljskim, dramaturškim... u pokušavanju mapiranja učinka odgledanoga, pročitanog, mišljenog, a možda i promišljenog.

Jernej Lorenci slovenski je redatelj srednje generacije, u njoj ujedno i najvažniji i, u domicilnom kazalištu i najprisutniji, što ne znači da nije i relativno poznat publici u regiji. Bez obzira radi li na velikoj, maloj ili pozornici srednjeg formata, u posljednje vrijeme Jernej Lorenci voli proscenij i jednostavne, geometrijske figure kojima omeđuje, definira ili fokusira prostor igre. Još donedavno ta je njegova inačica čuvane svedenosti onog Brookova tepiha bila ocrтана izvana, golemim samostojećim reflektorima zbog kojih je nekoliko njegovih predstava unatrag posljednjih desetak godina nedvojbeno sasvim svjesno i namjerno nalikovalo filmskom setu, i to onom iz ranijih dana industrije takozvane sedme umjetnosti ili tek današnje romantične predodžbe o njima. Recentnije se i taj naglasak izgubio, a svodenje na bitno u scenografiji i mizanscenu prepustilo je (ponovno) mjesto grupiranju na prosceniju, što bliže publici, i zadržavanje tamo, u kontrapunktu prema većoj ili manjoj, isključivo stražnjoj ili i bočnoj praznini.

Donekle je slično i s odnosom prema tekstu izvornika: variranje u Lorencijevu razvojnom putu ide u odnosu prema navodno osnovnom gradbenom materijalu predstave od klasičnog kraćenja, preko gotovo potpune redukcije u većoj ili manjoj mjeri nadopunjenom donekle fiksnim glumačkim improvizacijama, pa ponovno do potpunoga poštivanja, doslovnosti „od riječi do riječi“. U tome se može tražiti i određeni uzorak, s naglaskom na priznato ili pripisano autorstvo, ali u inverziji jer Homer, Biblija i srpska srednjovjekovna epika u tome bitno „bolje“ prolaze, ako se kao relevantan i poželjan priznaje princip nedodirljivosti, od primjerice Molièrea.

Eichmann u Jeruzalemu pritom je onaj slučaj između: ni lirika ni epika, tekst lišen dramatičnosti u užem smislu, ali dramatičan po temi, što je prirodno, ali i pristupu – zbog čega je često napadan i kritiziran s različitih pozicija, od politoloških i psihologijskih do povjesničarskih, pravosudnih i kritičkoteorijskih. S druge strane, on i jest upravo zato dramatičan, jer ne nudi samo pogled na ono što mu je izravna tema, nego zahvaća i kontekst, čak i nekoliko njih, uvijek neodvojivih u povijesnim i geopolitičkim kauzalitetima. Iz dramatološkog očista, taj je spis upravo drama u prozi, opisana i ispisana kao kronika drame, ne bez dovoljno upravnog govora, sa i više nego dovoljno didaskalija. Ujedno, riječ je i o prototipu drame slabog protagonista, dakle središnjeg aktera kao svojevršne sonde, puštene u okolnosti koje će je obilježiti i promijeniti njezinu sudbinu, a s tom promjenom dolazi i do promjene cijeloga sustava, gotovo nalik kemijskoj reakciji. Eichmann je zato moderna replika Svatkovića, upravo onog Jedermanna iz njemačke tradicije, Nitkova ipak ne potpuno bez svojstava, preko čijeg se polusvjesnog djelovanja zgušnjava njegova sudbina i sudbine svih ostalih subjekata, silnica ili funkcija dramskog sustava. Prepustiti riječ njemu, iako to Arendtova čini kako bi bolje poentirala vlastite uvide i zaključke ne toliko o njemu samu koliko o bitno široj slici čiji je on nespretno i nesretno izabran reprezentant u geopolitičkoj strateškoj farsu, što prema autorici jeruzalemsko suđenje jest, nepotrebno je u kazalištu. Njegova je obrana štura i dosadna, njegov lik nezanimljiv, on nije ni vrhunski spletkar ni kralj cinizma ni poniženi suveren i, naravno, iz petnih se žila trudi prikazati takvim kako bi spasio ostatak svoje već potpuno bagatelizirane kože.

Prizor iz zagrebačke predstave

S takvim dvostrukim antijunakom teško je predstaviti čak i ilustraciju, i zato ga Lorencijeva režija i dramaturgija njegova čestog suradnika Matica Starine, oprimjeruje samo jednom, u nijemom liku prije pauze, svedenu na nevažnost sugestije opuštanja. Osim njome neizbježno kontaminirana naslova, sve ostalo u predstavi, počevši od njezine teme, ne pripada danas više čovjeku koji je u Jeruzalemu obješen i čiji je pepeo rasut nad međunarodnim vodama Mediterana. Njega ionako nema, a pitanje je da li ga je bilo i onda kad je radio to zbog čega je, možda i paradoksalno, osuđen da ga više i fizički ne bude. Ima, međutim, svih ostalih, onih koji se o tome čega jest bilo, u čak i za današnjicu velikih brojeva nezamislivoj količini, moraju barem informirati, a onda i stvoriti svoj stav prema primljenoj informaciji, bitno drukčije formuliranoj i intoniranoj od floskula iz povijesnih udžbenika ili zločudne relativizacije. Među njima su oni koji se pronadu u kazalištu, ne da bi gledali dokumentarac i slušali povijesne istine, iako će ih ponešto i čuti, nego da s ansambлом Zagrebačkog kazališta mladih pokušaju naučiti kako spoznati i znati ono što se danas, ne samo ovdje, ponovno pokušava prikriti, opravdati ili zaniijekati.

Ako je nekad bilo pravilo da se povijest mora poznavati kako se ne bi ponovila, danas kao da se i ono izvrnulo u zamagljivanje činjenica, kao da *fake news* nisu samo stvar današnjega trenutka i konteksta nego se prelijevaju i na prošlost, a onda nužno i na budućnost. Umjesto informacija i podataka, ionako dostupnih, u predstavi *Eichmann u Jeruzalemu* gledatelj četiri sata prati kako osam glumaca, Katarina Bistović Darvaš, Dado Čosić, Frano Mašković, Mia Melcher, Pjer Meničanin, Rakan Rushaidat, Lucija Šerbedžija i Vedran Živolić, uče misliti svoj odnos prema povijesti, nasilju, beščašću, barbarstvu i zlu. U vrijeme kad se najrazličitim strategijama, od znanstvenih studija do viralnih memova, od grupnih dinamika do masovnih medija, političke propagande i posljedične katatonije, pokušava čovjeka obesvijestiti do pukog produktivnog automatizma, misija koju oni imaju jest u ta četiri izdvojena sata prenijeti svoj proces profesionalnog i osobnog suočenja s enigmom uništenja, masovnog ili pojedinačnog, s političkom agendom ili naizgled potpuno nemotiviranog. Njihov je profesionalni zadatak bio obaviti to za sebe i za gledatelja, kako bi, između ostaloga, svojoj nerijetko profaniranoj profesiji dali smisao.

U suvremenom kazalištu, ili barem u ovakvoj vrsti kazališta kakvu nudi Jernej Lorenci, njihov zadatak nije psihološki realizam ponavljanja i uživljanja, već prenošenja unutarnjeg procesa i uvlačenja gledatelja u njega kako bi sudjelovao ne empatijski, već receptijski. Umjesto likova igraju sami sebe, umjesto scene imaju prazni prostor koji treba popuniti uglavnom svojim riječima, osjećajima, sjećanjima i reakcijom na pročitano i odgledano. Gledatelj zato može pratiti njihovu dramu, ali ponajprije treba pronaći svoju – u odnosu prema takvu kazalištu i u odnosu prema vlastitoj poziciji u teatru i izvan njega. Predstava zato i nema kraja, točnije ima ga u labavo asocijativnoj reprodukciji evergrina *Čale moj*, ujedno i najmanje uvjerljivo rješenje predstave. Ali nakon Eichmanna i Andrije Artukovića kao njegove domaće verzije, nakon prepričavanja kadrova filma *Shoah* Claudea Lanzmanna, obiteljskih povijesti u rasponu od bezbrižna odrastanja do traumatičnih ponavljanja uzoraka vanjske i nerijetko vanjskim utjecajima upogonjene unutarnje represije... sjetni dječji zaziv oca dobiva bitno različita značenja, od obiteljskog iskustva do nasljeđa, nipošto uvijek kvalitetna, dobro namjerna ili čovjekoljubiva.

Predstava ne zagovara krivnju, makar i generacijski prenesenu, nego svijest da je ono nemoguće sasvim moguće, koliko god bilo svakodnevno i naizgled, barem na početku, banalno. I da je izostanak te svijesti svojevršno sudioništvo. Pritom ona nije još jedan pomodni histerični poziv na prepoznavanje sveprisutnog fašizma, nego intimni zaziv osnovne mjere morala, zasnovane na boljim, pristojnijim postulatima suživota različitih. Postulatima koje, i to je jedna od njezinih implicitnih poruka, ne treba objašnjavati, osim potragom za njihovim drukčijim transferom.

Klasična postavka, ona koja podrazumijeva i proizvodi takozvani četvrti zid, nerijetko se o njega i razbija u pokušaju da dođe do gledatelja. Suvremenije kazalište postulat samovoljne nevjerice nešto drukčije koristi i četvrti zid, baš kao i ostala tri, ostavlja tamo gdje jesu, a gledatelja postavlja u poziciju suigrača ili onog koji suosjeća. Umjesto uživljanja nudi proživljavanje ili, u ovom specifičnom slučaju, proživljavanje (ne)preživljavanja. Kao što je jedna od prešućenih posljedica Holokausta bila moralno, povijesno i medijski manje zanimljiva trauma preživjelih, koji su imali duboki ožiljak, čak i grijeh, da su na ovaj ili onaj način dočekali spas iz onoga za što se smatralo da je nepovrat, tako i ova predstava zagovara postojanje onih prije katastrofe, prije apsoluta koji relativizira raniji apsolut, prije stroja koji ubija pred očima i za boljitak onih koji ne žele vidjeti, čuti ili sudjelovati. Nije riječ o klasičnom „davanju glasa žrtvama“, jer tada je uvijek riječ o onima koji su žrtve bili, nego o žrtvama koje bi to tek mogle postati. Nacrtana prazna polja na daskama koje bi ustaljenom frazom trebale značiti život, ali u scenografskoj intervenciji Branka Hojnika znače upravo suprotno, zato namjerno jesu prazna, jer na sličan način kao i zaista uspio berlinski spomenik Holokaustu Petera Eisenmana postupno stvaraju osjećaj jeze i, putem osjećaja, spoznaje. Betonske stele izvane su dekorativno zanimljive, nalik dječjem igralištu ili funkcionalnoj urbanoj plastici, ali skrivaju osjećaj izgubljenosti i beznačajnosti, posljedično i nejasna straha, koji pak nedvojbeno imenuje kontekst.

Lorencijeva predstava čini isto: iz znanih činjenica i nevažnih osobnih sjećanja gradi osjećaj straha i nemoći. Kao i berlinskom spomeniku, i tom temeljnom osjećaju što ga *Eichmann u Jeruzalemu* u Zagrebu danas prenosi – pravo značenje daje kontekst.

Banalnost kazališta

Premda je nema u predstavi, niti je u programskoj knjižici navedena kao njezina autorica, ili inspiratorica, Hannah Arendt je, ako već ne sadržaj predstave, u potpunosti ispunila sadržaj programske knjižice

Piše Mislav Kukoč

Budući da sam bio prisiljen odgoditi svoju redovitu nastavu zbog odlaska na simpozij izvan Zagreba, najavio sam studentima izbor drugoga termina, no oni su mi uzvratili prijedlogom za terensku nastavu: zajedničko gledanje predstave *Eichmann u Jeruzalemu* u Zagrebačkom kazalištu mladih i potom raspravu o njezinim filozofskim aspektima. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, na studiju filozofije, u ljetnome semestru predajem etiku i filozofiju povijesti, stoga sam rado prihvatio tu studentsku inicijativu kao priliku da razbijem uobičajenu monotoniju *ex cathedra* predavanja, tim više što je kao ideja za naslov te literarni i filozofski predložak predstave uzeta knjiga Hanne Arendt *Eichmann u Jeruzalemu: izvješće o banalnosti zla*. Hannah Arendt, učenica Edmunda Husserla, Martina Heideggera i Karla Jaspersa, pobudila je pozornost prije svega filozofskim djelima, prevedenim na brojne jezike, među inima i na hrvatski, koja je čine jednom od najvećih zapadnih filozofkinja uopće. No uz to, ona je zaintrigirala svjetsku filozofsku i političku javnost bliskim vezama s kontroverznim velikanom filozofske misli Martinom Heideggerom, koji je izvršio znatan teorijski utjecaj na mnoge suvremene neomarksističke filozofe, uključujući i hrvatske filozofe prakse, na jednoj strani, dok je, na drugoj strani, trpio prilično utemeljene optužbe za antisemitizam te trajnu naklonost Hitleru i nacističkoj ideologiji, koje su potvrđene ne samo njegovim članstvom u nacionalsocijalističkoj stranci i inkriminiranim frajburškim rektorskim govorom početkom nacističke ere nego i intimnim dnevničkim zapisima s kraja života, što ih je u svojim *schwarze Hefte* bilježio godinama nakon povijesnog sloma nacizma. Intelektualna i romantična veza Židovke Hanne Arendt s velikim filozofom, ali i uvjerenim antisemitom i nacistom, već je bila *a priori* na nju bacila sjenu u očima američke židovske zajednice. Njezin pristup Eichmannovu suđenju u Jeruzalemu potvrdio je i pojačao prvobitnu sumnjičavost, te je bio unisono osuđen kao nedopustiva relativizacija monstruoznog zločina jednoga od vodećih nacističkih dužnosnika, odgovorna za milijunske žrtve u konclogorima smrti. No teza Hanne Arendt daleko je od relativizacije zla; upravo suprotno, zaključila je ona, strahota masovnoga zla krije se u njegovoj običnosti. Svoju postavku o banalnosti zla filozofski je domislila Hannah Arendt, videći Eichmanna na optuženičkoj klupi ne kao čudovište dijabolički zakravljenih očiju iz filma strave i užasa, već kao sitna, proćelava čovječuljka, plahe naravi i oskudne inteligencije, beznačajne osobnosti, bolje kazano bezličnosti pojave kakve svakodnevno susrećemo na ulici, u tramvaju, u trgovačkom centru... Njegova obrana od optužbi za masovan zločin Holokausta, koju je Arendt zapanjeno slušala, pozivala se na poslušnost prema nadređenima i uredno ispunjavanje zapovijedi kao svoje dužnosti u specifičnom socijalno-političkom miljeu, u vremenu i prostoru ideologije i prakse nacizma, koji su savršeno korespondirali s bespriječornim obavljanjem njegova posla, za što od svojih pretpostavljenih čak nije bio adekvatno nagrađen, kako se Eichmann sam požalio svojim tužiteljima i sucima. Samo sam obavljao svoju dužnost – branio se Eichmann, pozivajući se pritom i na Immanuela Kanta i njegovu deontološku etiku, odnosno etiku dužnosti. Dakako da je Adolf Eichmann, sitni bezlični birokrat oskudne pameti i obrazovanja, kako ga je opisala Arendtova, potpuno pogrešno shvatio autonomnu Kantovu etiku dužnosti imperativnog štovanja moralnog zakona isključivo poradi vlastita ljudskoga dostojanstva, a ne zbog heteronomne poslušnosti izvanjskom autoritetu, čak i kad bi se radilo o karitativnom altruizmu Majke Terezije, a ne o genocidnom rasizmu Adolfa Hitlera. Hannah Arendt sjajnim je filozofskim domišljanjem i elaboracijom banalnosti Eichmannova zločina, sasvim suprotno od površna razumijevanja njezine prosudbe kao relativističke, ukazala na strahotne dimenzije zla, čija se monstruoznost skriva u njegovoj banalnosti, običnosti koja *eo ipso* i omogućuje tako strašan masovan zločin kao što je Holokaust. Tezom o banalnosti zla Arendtova baca novo afirmativno svjetlo i na Sokratovu intelektualnu etiku, koje je jednostrani intelektualizam tako uvjerljivo kritizirao Aristotel, zaključivši: da bi se činilo dobro i izbjegavalo zlo potrebna je i volja, nije dovoljno samo znanje. No Sokratova naizgled apsurdna tvrdnja da je od onoga koji zlo čini sa znanjem moralno lošiji, grozniji, monstruozniji onaj koji čini zlo iz neznanja, zato što će prvi, sa znanjem, činiti zlo iznimno, rijetko, a drugi, nesvjestan zla, činiti će ga stalno i neograničeno – dobiva novu potvrdu upravo s postavkom Hanne Arendt o banalnosti zla Eichmanna, koji je, postupajući u skladu s duhom vremena nacističkoga totalitarizma i prema naredbama pretpostavljenih, uvjeren bio da je samo revno obavljao svoju dužnost.

Što smo o svim ovim dvojicama, idejama i shvaćanjima mogli vidjeti i doživjeti u predstavi *Eichmann u Jeruzalemu*, redatelja Jerneja Lorencija i dramaturga Matica Starine? Malo, gotovo ništa!

Zanimljivo, u programskoj knjižici predstave nema imena autora, i to ne samo pisca teksta nego čak ni inspiratora sadržaja predstave, primjerice: „prema ...“ ili „po motivima ...“ i slično, kao što je uobičajeno u nekim drugim prilikama postavljanja predstave bez naznake njezina autora. Umjesto toga, glumice i glumci su se, sjedeći najveći dio četverosatne predstave za stolom, dakle u statičnom postavu, kao u radiodrami, bavili sami sobom, svojim obiteljima, očevima i majkama, ženama i muževima, tako da je njih osmero neodoljivo podsjećalo na Pirandellovih šest likova koji traže autora.

Premda je nema u predstavi, niti je u programskoj knjižici navedena kao njezina autorica, ili inspiratorica, Hannah Arendt je, ako već ne sadržaj predstave, ispunila u potpunosti sadržaj programske knjižice – od uvodne biografije, do dva kraća oglada na kraju, naslovljena *Banalnost zla, svijet i kazalište* i *Rekonstrukcija banalnosti zla*. Životopis Hanne Arendt, naslov predstave *Eichmann u Jeruzalemu* i spomenuti eseji kao da su u potpunosti apsolvirali bibliografsku jedinicu: Hannah Arendt: *Eichmann u Jeruzalemu: izvješće o banalnosti zla*, pa ni znamenita filozofkinja ni njezino djelo više nisu biti potrebni predstavi. Tomu

Kritičke objekcije: *Eichmann u Jeruzalemu*

nasuprot, njezini autori kao da su povjerovali površnoj percepciji promišljanja banalnosti zla kao relativizaciji monstruoznoga zločina Holokausta, pa su mnogo više prostora i vremena posvetili prepričavanju njegovih strahota iz Lanzmannova dokumentarca *Shoah* i detaljima sa zagrebačkog procesa ustaškom zločincu Andriji Artukoviću. Davnih 1980-ih pratio sam to suđenje posredovanjem TV-ekrana, a zaboravljen ton i boju Artukovićevo glasa smjestam sam prepoznao u sjajnoj izvedbi Rakana Rushaidata, tako da taj ekskurs vidim daleko najboljim dijelom inače nimalo dojmive predstave, koja završava kolektivnim pjevanjem legendarne uspješnice Vice Vukova *Pismo čali*. Što su anonimni autori time htjeli reći? I Lucija Šerbedžija spominjala je svojega slavnog oca te potom otpjevala čalinu baladu o njegovu ocu, a njezinu djedu, s kojom je, kako je navela, pobijedio na šibenskom festivalu šansone. Ima li to kakve veze sa u predstavi uprizorenim dirljivim susretom u sudnici optužena Artukovića sa sinom – kao što je doživio Matija, nastojeći u prepričavanju scena obiteljskog života vidjeti podtekst teze o banalnosti zla? I Andrej je Artukovićev izljev očinske ljubavi razumio kao hermeneutički izražaj teze o banalnosti zla, kao i metatezični izričaj istoga u ispisanim imenima glumaca u kredom iscrtanim kvadratima na scenskom prostoru. Naime, Matija i Andrej su studenti koji su, uz druge kolege, gledali sa mnom predstavu i potom na seminaru raspravljali o njoj. Inače, studenti su, ne svi, ali većina njih, doživjeli predstavu znatno afirmativnije nego ja; uostalom, kao i većina dupkom puna gledališta, koje je burnim i dugotrajnim pljeskom nagradilo izvođače. Ja sam za to vrijeme u programskoj knjižici tražio Hannu Arendt, koja mi je toliko nedostajala u predstavi. No u mojoj predavaonici studenti su veoma živo i inteligentno razlagali razne etičke i filozofsko povijesne dimenzije zločina, Holokausta, strahota i banalnosti zla. Ivanu, kojoj obitelj potječe iz Vukovara, predstava je asocijala na monstruozne scene s Ovčare. Mene je to podsjetilo na esej Aleksandra Hemon, američkog pisca bosanskih korijena. Hemon je viđenje banalnosti Eichmannova zločina iz rakursa Hanne Arendt usporedio s reportažom o srebreničkom genocidnu, koju je na televiziji gledao jedan od egzekutora sa svojom obitelji. Dok je zločinca zabrinulo jedino to što mu se javno spominje ime, supruga i starija kći nisu htjele ništa o tome čuti ni vidjeti. Jedino je mlađa kći nakon gledanja dokumentarca danima bez riječi neutješno plakala. Sučelice zla, jedino ona pobuđuje nadu, zaključio je Hemon.

Stjepan i Marija izrekli su svoje kritičke objekcije na predstavu. Kao i meni nedostajalo im je pravoga filozofskog sadržaja. Umjesto suptilne filozofske raščlambe, kazala je Marija, gledali smo, kao i nebrojeno puta do sada, didaktičko uvjeravanje o tome kako je Holokaust monstruozni zločin. Stjepan također zamjera autorima, uz plošnu i neinventivnu režiju, manjak etičke i filozofske analize, smatrajući da su svojim pristupom mahom apelirali na emocije, a ne na um. No nije li u katarzičnim emocijama, prema Aristotelu, smisao tragedije i svrha kazališne umjetnosti (*peri poetikos*)?

S druge strane, Klara smatra da je predstava odgojna i poučna, poglavito za mlade generacije koje ponekad ismijavaju zločine iz prošlosti, tretirajući ih kao ideološko pretjerivanje ili se čak i šale na njihov račun. Zato bi ovakve predstave s eksplicitnim prikazom zločina mladi ljudi svakako trebali gledati.

No, da zaključim pitanjem: iscrpljuje li se svrha i pravi pristup kazališne i svake druge umjetnosti u odgojnoj, didaktičkoj funkciji? Trebaju li umjetnici nastupati kao „inženjeri ljudskih duša“, kako je vjerovao Platon, a u eksplicitnoj, grubljoj varijanti i Staljin? Na mene osobno takav inženjering slabo djeluje. Od svih eksplicitnih prikaza i moralnih osuda Holokausta u brojnim predstavama, te dokumentarnim i igranim filmovima, najviše me se dojmio čudesan film Lasla Nemesa Šaulov *sin*. Šaul je Židov, na radu u konclogoru, nacističkoj tvornici smrti. Sadržaj filma ispunjen je njegovom potragom za rabinom koji bi trebao obaviti posmrtni obred za njegova u istome logoru smaknuta sina. I dok on traži rabina među brojnim Židovima na putu za plinsku komoru, istodobno, zajedno s kolegama iz postrojbe *Sonderkommando*, revno obavlja svoj posao: transportira trupla svojih usmrćenih sunarodnjaka, među kojima je zapazio i truplo sina, što film hladno-neutralno prikazuje, poput rutinskog rada u klaonici ili u željezari. Umjesto eksplicitne osude monstruoznih zločina – svatko radi svoj posao, pa i pojedini dobrohotni njemački stražari tu i tamo upadaju u kadar – režiser metajezikom kamere, koja dva sata neprestano kruži krupnim kadrovima s prevladavajućim mračnim, zagasitim crveno-crnim tonovima, izaziva u gledatelju, a isto tako u meni, dotad nedoživljeni osjećaj užasa. Ma kakva *Schindlerova lista*! Gledajući Šaulova sina u zamračenom splitskom kinu Karaman, bio sam prožet osjećajem da se nalazim u sedmom krugu Danteova pakla. Upravo u tome brehtovski začudnu osjećaju vidim smisao filozofske teze Hanne Arendt o banalnosti zla, s kojom Šaulov *sin* tako savršeno korespondira. Predstava ZKM-a, nažalost, ne.

U Jeruzalem via Zagreb

Od Eichmannova suđenja prošlo je više od pola stoljeća. Pitanje koje se danas postavlja glasi: što bi bilo da Hrvatska potražuje nekog svojeg Eichmanna, što bi poduzele vlasti brojnih drugih država u slučaju takva zločinca?

Piše Tvrтко Jakovina

Izraelski je premijer David Ben Gurion 23. svibnja 1960. u 16 sati nekolicini zastupnika Kneseta u Jeruzalemu izgovorio samo nekoliko rečenica. Adolf Eichmann, bivši šef odjela IV B4, židovskog odjela zadužen za konačno rješenje u Europi, jedan od arhitekata Holokausta, uhićen je i dopremljen u Izrael. Najprije su svi zašutjeli, a onda se prolomio pljesak. Bio je to početak suočavanja s posljedicama šoe za čovječanstvo, otvaranje povijesne epizode koja je petnaest godina od kraja rata djelovala pomalo zanemareno. Izrael je, dijelom kao rješenje izbjegličkog pitanja na Starom kontinentu, dijelom kao ispiranje nečiste savjesti, dijelom kao ispunjenje cionističkog plana, osnovan 1948. Država se suočavala s brojnim problemima, ali je do kraja pedesetih godina 20. stoljeća posve etablirana. Imala je tek nešto više od dva milijuna stanovnika, razvijala je diplomatske veze. Ben Gurion se 1960. u SAD-u susreo s njemačkim kancelarom Konradom Adenauerom, u pustinji Negev 4. srpnja otvoren je atomski reaktor, godinu dana nakon toga počela se graditi luka Ašdod. Država na Bliskom istoku i u arapskom okruženju imala je svoj sasvim novi kompleks problema. Prošlost, napose europska, ostala je kao trajna trauma, jedno od identifikacijskih točaka, prije svega za one koji su bili sekularni.

Kao i mnogi drugi nacistički zločinci, Adolf Eichmann nestao je s njemačkom kapitulacijom. Najprije se pojavio stanoviti Otto Eckmann, kojeg su Amerikanci uhitili 1945. kod Ulma, ali taj je 5. veljače 1946. pobjegao. Četiri je godine živio na sjeveru Njemačke. Austrijske su vlasti motrile kuću njegovih roditelja u Linzu, stan njegove supruge i djece, ali kući nije dolazio. U Njemačkoj onoga vremena bilo je na milijune izbjeglica s istoka. Nije bio glasan. Ni sredina u kojoj je živio nije mu bila posebno nepoznata ili neprijateljska. Konačno je dobio isprave Crvenog križa i 1950, uz pomoć Svete stolice ili BND-a, njemačke tajne službe, organizacije bivših nacističkih dužnosnika ili još neotkrivenih krugova, našao se u Argentini. Nije dobro zarađivao, bio je tražen, ali uspio je prijeći pola svijeta bez poteškoća. U Južnoj Americi zvao se Ricardo Clement. Radio je najprije u provinciji Tucumán na hidroenergetskim projektima, a onda je ostao bez posla i 1953. preselio se u Ulicu Garibaldi broj 14. u četvrti San Fernando na rubu golemoga Buenos Airesa. Supruga i djeca priključili su mu se 1952. Dozvolu za izlazak iz Austrije u Argentinu pod pravim imenima dobili su od sovjetskih vlasti, u Veleposlanstvu Savezne Republike Njemačke u Argentini 1954. dobili su putne isprave pod pravim imenima, s pravim dokumentima, krsnim listovima, vjenčanim listinama. Nitko nije reagirao.

Eichmann je živio naizgled običan život. Bio je, doduše, ogorčen na svoje drugove, jer je živio teže i radio besmislenije poslove. Pio je, pa je pričao više no što je bilo poželjno. Svih nekoliko stotina radnika u kompaniji Capri veoma je rano doznalo da je Ricardo Clement – Eichmann. Znali su to oni koji su se družili s Henrijem Nannenom, urednikom nacističkog fanzina, novina *Der Weg*, koji je u Argentini zagovarao još jednu šansu za nacionalsocijaliste u Njemačkoj i koji je postao izdavač desničarskog *Sterna*. Znale su i njemačke tajne službe, koje su još 24. lipnja 1952. dobile informaciju o njegovu boravištu, kontaktima. Nije bilo volje da se nešto učini. CIA je također znala, no Eichmann nije ubijao Amerikance, nije djelovao na američkom području, nisu mu mogli suditi u Americi. Diplomatska služba bila je u dodiru s mnogima koji su bili u dodiru s Eichmannom. Tako je informacija iz Njemačke došla i do Mossada.

Argentina nije izručivala svoje državljane, pa je David Ben Gurion ovlastio bjeloruskog Židova Issera Harela, šefa tajne službe, da provjeri jesu li izraelski obrambeni ataše u Argentini Yitzak Elron i njegova supruga Sara bili u pravu kada su pratili čovjeka za kojeg su smatrali da je Eichmann. Mladi izraelski diplomat pretvarao se da je ljubavnik svoje žene, pa su se ispred Eichmannove kuće doista ljubili. Kada je sve postalo sasvim sigurno, Harel je trebao identificirati, uhititi i prebaciti Eichmanna u Izrael. Na putu od autobusne postaje kući nacist, koji je suradnicima govorio da nije bio samo običan primatelj zapovijedi, kako je jedina pogreška koju je učinio propust da likvidira sve Židove, koji je u Auschwitzu po-

kazao potpunu hladnoću kada je znancu iz mladosti hladno rekao: „Ja ti ne mogu pomoći“, otet je i prebačen u sigurnu kuću.

Osam je dana Eichmann tamo čuvan. Potom je maskiran u člana posade specijalnog aviona koji je izraelsko izaslanstvo s ministrom vanjskih poslova Abom Ebanom vratilo u zemlju. Abba Eban je u Argentinu nekoliko dana ranije došao kako bi uvećao proslavu 150. godišnjice Svibanjske revolucije. Obilježavao se trenutak kada je Potkraljevstvo Río de la Plata 1810. proglasilo prvu huntu i svrgnulo španjolsku vlast, a Izrael i Argentina bili su u dobrim odnosima. Primanje u rezidenciji predsjednika Argentine Artura Frondizija, u Ružičastoj kući, bilo je 19. svibnja 1960.

Avion je poletio bez većine onih koje je dovezao u Argentinu. Članovi izraelskog izaslanstva bjesnjeli su, ne shvaćajući zašto se sada moraju vraćati običnim letovima, bez objašnjenja, bez najave.

„Donio sam vam dar. Eichmann je ovdje“, rekao je Harel Benu Gurionu. Bio je to početak svjetske senzacije i početak razgovora o Holokaustu na način na koji se to dotad nije vidjelo.

Eichmannova otmica nekoliko dana poslije započela je diplomatsku krizu između Izraela i Argentine. Najprije je veleposlanik Arieh Levavi tvrdio da je Eichmanna otela skupina dobrovoljaca, da je Eichmann dobrovoljno odlučio doći u Izrael kako bi objasnio svoju stranu priče. Potom su Argentinci formalno protestirali, zbog kršenja međunarodnoga prava, činjenice da agenti strane države operiraju na njihovu teritoriju. Izraelci su još jednom pokušali objasniti da pravne tehnikalije moraju biti manje važne u usporedbi s razmjerima zločina koji su se Eichmannu stavljali na teret. Potom je Argentina prijavila Izrael Ujedinjenim narodima, tražila adekvatnu kompenzaciju, a veleposlanika Izraela Arieha Levavija proglasila *personom non grata* i istjerala ga iz zemlje. Rezoluciju UN-a izglasalo je osam država, uz dvije suzdržane. Argentina je načelno bila u pravu, ali trebalo je razumjeti i izraelsku stranu. Do kraja godine odnosi su se popravili.

Eichmann je bio hladan, izgledao je kao birokrat, bio je vrijedan i poslušan, ali to ne znači da nije bio proaktivan, predan, fanatičan, opsjednut likvidacijom Židova, svih, i pokrštenih i onih iz neutralnih zemalja. Sudilo mu se po tekstu zakona iz 1950. koji je predviđao smrtnu kaznu za naciste. Suđenje je pokazalo mnogo više od onoga što je zaključila Hannah Arendt. Tamo je bila samo nekoliko dana, čula je uglavnom ono što je na početku suđenja o svemu imao reći Eichmann, propuštajući pratiti dugu i zagriženu povijest antisemitizma, povijest mržnje prema Židovima pune predanosti i proaktivna djelovanja na *konačnom rješenju*. Eichmann je išao i dalje no što se to od njega u Berlinu katkad tražilo. Tužitelj je griješio, Eichmanna okrivljavao i za ono što sigurno nije počinio i nije bio odgovoran. Eichmann nije samo to što je izjavio na suđenju, već više ono što su o njemu rekli svjedoci. Suđenje pred izraelskim vlastima, na izraelskom sudu, po mišljenju Bena Guriona i većine Izraelaca, bilo je jedino logično i jedino pravedno. Izraelci su trebali pokazati svijetu što se dogodilo, ali trebali su i satisfakciju koja će biti njihova, posebna, koja nije samo opća kazna Njemačkoj nakon Drugoga svjetskog rata zbog svega što se dogodilo od 1939. do 1945.

Od Eichmannova suđenja prošlo je više od pola stoljeća. Danas je pitanje što bi se događalo da je Eichmann u Hrvatskoj 2019, što bi bilo da Hrvatska potražuje nekoga svojeg Eichmanna, što bi poduzele vlasti brojnih drugih država u tome smislu? Bi li bilo povjerenja u hrvatsko pravosuđe da sudi u ozbiljnom postupku poput toga? Imaju li države koje nisu bile involvirane ili nisu ni postojale pravo osuditi one koji su nedvojbeno bili zločinci negdje drugdje, poglavito u slučajevima kada će nužno stati na prste nekoj od važnih ili velikih država? Tko bi danas malu zemlju podupro u Ujedinjenim narodima, kada bi učinila nešto poput Izraela? Je li, na kraju, sve to danas nama uopće važno, misli li više itko na one ubijene bez razloga, zbog zločinačke ideologije, prije nešto više od osamdeset godina? Slutimo li odgovore koji će u budućnosti ponovo režirati neke tmurne predstave od kojih ćemo se osjećati loše i krivo?

Arhitekt Holokausta: Adolf Eichmann

Tajni agenti odlaze tiho

U intervjuu za *Jutarnji list* Rafi Eitan otkrio je da je u stanovitom času sa svojim agentima pratio ne samo Eichmanna, već i jednako zloglasna tvorca zla, Mengelea. Zbog malog broja operativaca njegovi šefovi u Izraelu inzistirali su da uhvati samo jednoga od njih. Bilo bi teško podnošljivo da su im pobjegla obojica

Piše Željko Ivanjek

Vijest o smrti Rafija Eitana, najslavnijeg i vjerojatno najvećeg obavještajca u povijesti Države Izrael došla je s malom odgodom, nekako u skladu s njegovim zanimanjem. Kao da tajni agenti umiru tiho, onako kako su i živjeli, držeći se kodeksa tog osjetljivog i tajnog posla.

Posmrtni ostaci Rafija Eitana ispraćeni su na posljednji počinak još protekle nedjelje, a mediji su objavili riječi zahvalnosti i pohvale vodećih državnika, političara i njegovih

kolega. Shabatai Shavit, bivši šef Mossada, izjavio je da je Eitan bio „jedan od očeva utemeljitelja obavještajne službe, kao i operative za Državu Izrael“.

Stvarao je i iduću generaciju Mossadovih agenata. „Bio je uključen u mnoge (tajne) operacije, od kojih su neke poznate, druge pak nisu“, dodao je Shavit. A slične pohvale preminulom obavještajcu izrekli su i šefovi Shin Beta, izraelske unutrašnje tajne službe.

„Rafi je bio jedan od junaka obavještajne službe Države Izrael u bezbroj akcija poduzetih za sigurnost Izraela“, izjavio je premijer Benjamin Netanyahu na dan njegove smrti, u subotu. „Njegova mudrost, dosjetljivost i predanost narodu Izraela i našoj zemlji nije imala premca“, dodao je.

Eitanove su zasluge velike, ali dobrim dijelom nepoznate javnosti. I takve zapravo moraju ostati. Kada je njegova Stranka umirovljenika osvojila sedam mjesta u parlamentu, u Knesetu 2006, pa je postao ministar zadužen za penzionere u vladi Ehuda Olmerta, bio je to labudi pjev proslavljenog obavještajca.

Može se, napokon, dodati da se baš u kompleksu Kneseta nalazi i sudnica u koju je Eitan doveo Eichmanna iz Argentine, u kojoj je održano njegovo suđenje. Prema tome, Eitana je taj jedan tajni zadatak dopratio u kasni politički život. Ali bez njega ne bi

bilo ni teze o banalnosti zla, koju je filozofkinja Hannah Arendt domislila upravo na tom suđenju, pa ni aktualne predstave u Zagrebačkom kazalištu mladih (*Eichmann u Jeruzalemu*).

Osim hvatanja Eichmanna, spominju se još dvije akcije u kojima je, kao šef terenskih operativaca, sudjelovao Eitan. Afera Pollard druga je po redu njegovih razglašanih poslova, premda mi se čini da u samu Izraelu stoji na prvom mjestu. Amerikanca Jonathana Pollarda „na vezi je držao” upravo Eitan. A podaci koje je taj američki mornarički časnik i stručnjak NSA 1985/6. predao Izraelu bili su od velike važnosti u tajnom nuklearnom programu. I ne samo u njemu.

Uhićen, Pollard je proveo nekoliko desetljeća u zatvoru, gdje ga je posjetio i spomenuti Netanyahu 2002. dok je bio izvan premijerskog ureda. S druge strane, slučaj Pollard izbacio je Rafija Eitana s pozicije obavještajnog savjetnika vlade, i vratio ga privatnim poslovima unutar istog ili sličnog djelokruga. U tome je imao potporu, navode mediji, dobrog znanca Fidela Castra. Treba napomenuti da se Eitana poštuje u Izraelu i zato što je organizirao krađu urana u Belgiji, koji je potom prenijet u Izrael. Dakako, to nije potvrđeno, kako bi se izrazili u obavještajnim krugovima.

Rafi Eitan rođen je 1926. u kibucu Ein Harud, na sjeveru Izraela; njegovi su roditelji bili doseljenici iz Rusije. Školovao se u poljoprivrednoj školi Ein Hashlosa i ubrzo pridružio elitnim ratnicima Haganaha, među kojima je bio i nekadašnji premijer Menahem Begin. Oni će imati veliku ulogu u izraelskoj borbi za nezavisnost. Tu se učio borbenim vještinama i obavještajnim poslovima.

Tijekom jednog zadatka Eitanu je oštećen sluh; pretrpio je niz ozljeda u ratu za nezavisnost 1948. Godine 1955. bio je raspoređen u operativnu postrojbu Mossada, s kojom je sudjelovao u nizu tajnih državnih misija. Jedna od njih bilo je hvatanje zloglasnog nacističkog zločinca Adolfa Eichmanna, čije je suđenje 1961. privuklo pažnju cijeloga svijeta.

Zanimljivo je da medijska sjećanja u povodu smrti obavještajca ne spominju Eitanovu najveću dilemu koju je, kao šef operativne grupe za hvatanje Eichmanna, imao u Argentini. Naime, u intervjuu koji je 2012. dao za *Jutarnji list*, Eitan je otkrio da je u stanovitom času sa svojim agentima pratio ne samo Eichmanna nego i jednako zloglasna tvorca zla, Mengelea. Zbog malog broja operativaca njegovi šefovi u Izraelu inzistirali su da uhvati samo jednoga od njih. Bilo bi teško podnošljivo da su im pobjegla obojica. Protiv svoje volje, a prema zapovijedi s visokog i najvišeg mjesta, operativac Eitan uhvatio je Eichmanna. A Mengele je opet nestao. I umro je u bijegu.

Prema nekim izvorima, u toj najslavnijoj operaciji Eitan je surađivao sa službama sigurnosti Titove Jugoslavije, koje su bile u lovu na „domaće izdajnike”, odnosno odbje-

gle pripadnike ustaških i četničkih postrojbi. Nada-sve, u lovu na poglavnika Pavelića.

Formalno, Eitan je Mossad napustio 1972. pa se upustio u privatni biznis, ali ostao je vladin savjetnik u pitanjima sigurnosti. Tek kada je postao šef Leke-ma, izraelske obavještajne agencije koja se specijalizira za skupljanje podataka znanstveno-tehničke naravi, javno dostupne kao i tajne, posebno one namijenjene nuklearnom programu, regrutirao je spomenutog Pollarda.

Moj novinarski sastanak s Rafijem Eitanom, u Zagrebu, započeo je zabunom: otišao sam u hotel Sheraton, a on me čekao u tada preimenovanoj Panorami. Sjedili smo na terasi, a pored nas je stalno bio jedan mladić. Mogao je to biti njegov rođak, ali pretpostavio sam da je iz neke obavještajne službe.

Budući da sam ranije intervjuirao Shimona Peresa (1999), a Peres je u pedesetim godinama 20. stoljeća bio zapovjednik glavnog stožera Izraelskih obrambenih snaga, Eitanov nadređeni, zamolio sam ga da komentira njihovu suradnju. Ali nisam ni trebao pomišljati da bi Eitan komentirao Peresa, tadašnjeg predsjednika Izraela, ili bilo koga drugoga.

Odgovarajući na neka pitanja, Eitan mi je otvoreno rekao da neće lagati, ali neće ni ništa progovoriti o pojedinim akcijama Mossada. To se odnosilo na pokušaje da doznam ponešto o dvama njegovim uspješnim slučajevima. Jedan je bio krađa obogaćenog urana u SAD-u i njegovo prebacivanje u Izrael 1968, tzv. slučaj Apollo. A drugi krađa američkih vojnih tajni 1985.

U jednom času Rafi Eitan spomenuo je da je po činu zapravo general Mossada. Pa sam mu rekao: „To mi niste smjeli reći.” I on me tada prvi i jedini put pogledao u oči. U povodu smrti Rafija Eitana neki izvori napominju da uskoro izlazi njegova autobiografija. Uspio ju je napisati, ali nije dočekao njezin izlazak.

(*Jutarnji list*, 26. ožujka 2019)

Agent bez premca: Rafi Eitan

Film

Zatočnici vlastitih identiteta

Iako je trijumf Nadava Lapida na Berlinalu ravan trijumfu Izraelaca na Eurosongu, notorna izraelska ministrica kulture Miri Regev bila je prilično suzdržana, za razliku od agilnog Katriela Schoryja, direktora Israel Film Funda, kojega je ministrica Regev već odavno htjela giljotinirati, onako kako su braniteljske udruge giljotinirole Schoryjev hrvatski pandan Hrvoja Hribara

Piše Dragan Rubeša

Poput svih *dobrih Izraelaca*, ne računajući pacifiste koji su napustili Izrael prije njega, i genijalni izraelski sineast Nadav Lapid odslužio je obvezni vojni rok. Teško je reći koliko je tomu kumovala njegova lijeva politička orijentacija ili neki drugi razlog, ali poslali su ga na vruću izraelsko-sirijsku granicu. Nakon što se okončala njegova vojna tortura, odbacio je po hitnom postupku uniformu i oružje, i obojio kosu u platinastoplavo. U toj plavokosoj varijanti otišao je na razgovor u redakciju kulturnog tjednika čiji je urednik bio Ari Folman, poznatiji i kao autor animiranog filma *Valcer s Bašiom*. Nakon što je tri i pol godine proveo s istom grupom vojničina s kojima više nije imao o čemu razgovarati, preko noći se zatekao u redakciji intelektualnoga časopisa čiji su novinari raspravljali o stanju i sranju u svijetu u kojem žive. Film ga tada još nije osobito zanimalo, jer je sanjao kako će jednoga dana postati pisac, iako mu je majka Era Lapid poznata montažerka. Ona je surađivala s velikim izraelskim sineastom Davidom Perlovom, a kad je Nadav novinarstvo zamijenio filmskom kamerom, surađivala je i u sinovim filmovima.

Nadavov život u Tel Avivu bio je lijep. Ali Izrael ga je sve više gušio. Zato je odlučio preseliti se u Pariz. U tome se nije previše razlikovao od svojih hrvatskih vršnjaka koji nisu odlučili emigrirati samo iz egzistencijalnih razloga, već naprosto zato jer im je život u matičnoj zemlji bio sirov, odbojan, zadojen nacionalizmima i zlobom u najgorem smislu te riječi. Zemlja u kojoj se rodio počela

ga je nepodnošljivo iritirati, bilo da je riječ o njezinim zidovima i kontrolnim točkama, papirima koje je morao pokazivati svaki put kad bi prelazio te točke, ili iz nekog drugog razloga. Bio je to slobodni izbor koji se ne može tako lako identificirati. Taj izbor tema je Lapidova izvanrednog filma *Sinonimi* koji je pobijedio na ovogodišnjem Berlinalu i zbog kojeg se predugi mandat njegova direktora Dietera Kosslicka okončao bolje no što je to on zaslužio. No iako je trijumf izraelskoga filma na Berlinalu ravan trijumfu Izraelaca na Eurosongu, notorna izraelska ministrica kulture Miri Regev bila je prilično suzdržana, za razliku od agilnog Katriela Schoryja, direktora Israel Film Funda, kojeg je ministrica Regev već odavno htjela giljotinirati, onako kako su braniteljske udruge giljotinirole Schoryjev hrvatski pandan Hrvoja Hribara.

Agresivna Miri Regev već je natjerala izraelsku veleposlanicu u Francuskoj da bojkotira Festival izraelskog filma u Parizu jer je njegov selektor u program uvrstio antiratni komad *Foxtrot* Samuela Maoza. Prema ministrici Regev, koja je izjavila da nikad nije čitala Čehova, Maozov film „blati izraelsku armiju”. Jer, riječ je o ženi koja je spektakularno napustila dodjelu *Ofira* (izraelski *Oscar*) kad je neka palestinska pjevačica zakoračila na pozornicu. Ženi koja je na kanskom crvenom tepihu zablatala u toaleti s printom Jeruzalema eda bi njome obilježila obljetnicu *sjedinjenja* tog grada s matičnom zemljom, što bi otprilike bilo isto kao da se naša ministrica kulture na finalnoj večeri Pulsškoga filmskog festivala ukazala u toaleti s printom Dubrovnika ili vukovarskog vodotornja.

Nadav Lapid s berlinskim trofejem

Kao što je izraelska ministrica natjerala određene nezavisne institucije poput etabrirane Fondacije Rabinovich da se ponašaju po njezinim pravilima i modificiraju ugovore s producentima, dočekala je na nož Lapidov trijumf na Berlinalu, optuživši autora da grize ruku koja ga hrani. No Lapid vjeruje da je zadatak svakog sineasta demonirati filmsku strukturu moći. Što je u *Sinonimima* toliko uzбудilo izraelske konzerve? Već u uvodnim kadrovima Lapidova komada ugledat ćemo njegova junaka Yoava u praznom pariškom stanu. Njegova golotinja pokazuje da on kreće od gole nule. Nakon što se probudi, shvatit će da su njegov ruksak i vreća za spavanje nestali. Ubrzo će ga susjedi gola i promrzla ugrijati u vrućoj kadi. Oni su Carole i Émile, pripadnici pariške *radical chic* buržoazije. Ona svira obou, on piše roman *Noć inercije*, iako mu se kod 42. stranice dogodila spisateljska blokada, zbog čega njegov otac vjeruje da barem može postati „polovični Victor Hugo”. Nakon što Yoav izađe iz njihove vruće kade, ona će mu darovati elegantni žuti kaput od kašmira i žute cipele, u kojem on hoda pariškim ulicama s uzdignutim ovratnikom nalik manekenu s gardom Napoleona. Yoav će Émileu zauzvrat darovati pirsing, prizivajući uljeza iz Pasolinijeve *Teoreme* i Viscontijeva sveta pulsirajuća tijela. „Preselio sam se u Francusku da bih pobjegao iz Izraela”, kazat će Yoav. Da bi se riješio tumora izraelske nacionalnosti, on će odbaciti svako interpretativno odijelo u potrazi za novim životom i jezikom, sublimiranim u toploj utrobi idealiziranoga Pariza.

Njegova (gola) snaga svodi se na radikalnu i razoružanu istinu kojom pokušava sebe definirati u srazu s vlastitom poviješću, igrajući na nesposobnost ljubavi i osamljenost koja će ga natjerati na bijeg od sebe. No junakovi interesi nisu samo politički i tjelesni (kazniti tijelo smrzavanjem, izgladnjivanjem i prostituiranjem) nego i lingvistički. Zato on više ne želi izgovoriti nijednu riječ na hebrejskom, odbijajući vlastiti nacionalni identitet, već opsesivno prelistava rječnik francuskih sinonima, upijajući riječi poput *pleutre* i *gentilhomme*. Kao da Lapid pokušava ekranizirati francuski rječnik. Iako od njegove obiteljske izraelske prošlosti znamo tek to da su britanske vlasti osudile njegova djeda na smrt proglašivši ga teroristom te da mu se otac smrznuo od hladnoće na nekoj planinskoj vojnoj utvrdi. Njegov je antipod zaštitar u izraelskom veleposlanstvu koji bilda izraelski nacionalizam.

Film

Judeova provokacija

Ne zanima me ako u povijesti ostanemo zapisani kao barbari Ljekovit je film, i to ne samo za tranzicijsku Rumunjsku nego i za neke druge nacije koje svoj postkomunistički identitet uporno vezuju sa zločinima iz prošlosti

Piše Dragan Jurak

Mlada redateljica u središtu Bukurešta postavlja inscenaciju događaja iz rumunjske povijesti. Pred okupljenim građanima i političkim dužnosnicima postrojavaju se tri vojske: njemačka, sovjetska i rumunjska. Sredovječni statisti i statistice odjeveni u sovjetske uniforme, sa sovjetskim kacigama na glavama, popraćeni su zviždanjem i negodovanjem mase, a statisti u uniformama rumunjske vojske iz Drugoga svjetskog rata dočekani su ovacijama. Mlada redateljica za svoju je povijesnu inscenaciju odabrala Hitlerovu operaciju Barbarossa iz 1941. Nakon kraće improvizacije bitke za Odesu, rumunjski statisti zauzimaju grad. Iz Bukurešta ubrzo dolazi naredba za odmazdu. Za svakog ubijenog rumunjskog vojnika traži se strijeljanje dvije stotine Židova, za svakog ranjenog – stotinu. Pravoslavno svećenstvo potiče vojsku na pokolj. Dok traje inscenacija paljenja baraka u kojima su zatočeni Židovi, okupljeni građani pokolj sovjetskih Židova iz listopada 1941. prate aplauzom i povicima odobravanja.

Ne zanima me ako u povijesti ostanemo zapisani kao barbari metafilm je snimljen na ulicama Bukurešta. U prizorima inscenacije u kadru su glumci, statisti

koji glume vojnike, i statisti koji glume publiku. Ali u kadru povremeno možemo vidjeti i građane koji s ruba trga promatraju snimanje filma, i uprizorenje okupacije Odesa. Ne znamo kako su ti, autentični građani, reagirali na spaljivanje Židova: jesu li se pridružili reakcijama statista sa zadatkom, ili su ostali nijemi. No jasno je što režiranim odobravanjem masakra poručuje redatelj i scenarist Radu Jude: u tranzicijskoj Rumunjskoj na djelu je moralni relativizam, a ispod povijesnoga revizionizma uloge Rumunjske u Drugom svjetskom ratu i Holokaustu krije se duboko ukorijenjen antisemitizam.

Rumunjska vojska ušla je u Odesu 16. listopada. Nekoliko dana poslije njezino zapovjedništvo razoreno je u napadu koji je organizirao sovjetski NKVD. Ubilački bijes okupatora okrenuo se prema građanima židovskog podrijetla. Nakon 19 tisuća ubijenih Židova (prema njemačkim procjenama) u gradskoj luci, daljnjih 25 do 30 tisuća protjerano je izvan grada u obližnji Dalnik, gdje su pogubljeni eksplozivom, strijeljanjem ili su živi spaljeni (Saul Friedlaender).

Pokolj u Odesi bio je vrhunac serije pokolja koji su se događali tijekom ljeta i jeseni na okupiranim područjima Besarabije i južne Ukrajine. U godinu dana ubijeno je između 280 i 380 tisuća Židova, što rumunjske antisemite, uz latvijske, litvanske i ukrajinske kolaboracioniste te hrvatske ustaše, čini najvećim počiniteljima Holokausta nakon Nijemaca. General Ion Antonescu, poslije maršal,

Ali Lapidov film nije samo priča o golotinji riječi i nemirna tijela koje će samo sebe penetrirati, već i glazbeni film. U njegovim apsurdnim vinjetama, song Pink Martini (šifra: *Je ne veux pas travailler*) koji prati junakovu pucačinu na streljani zamjenjuje vojnička verzija izraelskog predstavnika na Eurosongu (šifra: *Hallelujah La Olam*) koja prati junakovo osvajanje srebrne medalje. A krvavi stihovi *Marseljeze* koje Yoav izgovara na satu građanskog odgoja izmjenjuju se s izraelskom himnom *Ha-tikva*, u kojoj je sublimiran toksični militarizam njegove (odurne) nacije. S druge strane, jedina *Francuskinja* za Yoava, patološki zalučena francuskom kulturom, ostaje Céline Dion, koja to nije. A song *Technotronica* (*Pump up the Jam*) uz koji Yoav pleše s kruhom u ustima, ravan je sekvenci s kruhom iz Chaplinova *Pasjeg života*, dok njegov bliski barski susret sa zaštitarskim alfa-mužjakom uz tiradu o Ahileju i Hektoru, prati funk-klasik Ernieja K. Doea (*Here Come the Girls*). Njegov prijatelj

seksistički zaključuje kako te Francuskinje baš i nemaju poprsja o kojima je sanjao. Tu je i Elgar na slušalicama Yoava i Emilea, čiji će romantični susret prekinuti neočekivani dolazak Caroline. Iako uz te starogrčke ratnike imamo Napoleona i Kurta Cobaina, ali i Paula Pogbu. No kao što Lapidov protagonist postaje stranac u Parizu, tako i Lapid postaje izraelski barbar francuskog filma.

Dakle, dobili smo nešto poput košer Candidea. Krajnje komičnu slagalicu u kojoj ljudi postaju zatočenici vlastitih (nacionalnih) identiteta i prošlosti. Film o jeziku kao jedinom relevantnom oružju. Film koji demolira diktat identiteta. Film koji bi se mogao sublimirati stihom Rilkeovih *Devinskih elegija* na koje se često referirao Jacques Rancière – „Perdre aussi nous appartient“. Film u kojem svaki kadar krije neku novu ideju. Film o *grandeuru* jednog Izraelca koji sanja kako će jednog dana biti sahranjen na Père Lachaiseu.

Metafilm snimljen na ulicama Bukurešta

rekao je početkom srpnja 1941. svojim ministrima: „Preklinjem vas, budite nepokolebljivi. Saharinskom, slinavom humanizmu ovdje nema mjesta. Uz rizik da budem krivo shvaćen od nekih tradicionalista među vama, ja sam za prisilno iseljavanje i bacanje preko granice čitavoga židovskog elementa Besarabije i Bukovine.“

Nakon sovjetske okupacije Besarabije i Bukovine iz 1940. uvjerenje da su za taj gubitak teritorija krivi rumunjski Židovi bilo je široko rasprostranjeno, usprkos tome što je iz tih teritorijalnih promjena stajala njemačka politika. Zbog gubitka Besarabije i Bukovine svrgnut je i kralj Karol II. Puč je organizirala vojska uz pomoć Željezne garde, a vlast je preuzeo general Ion Antonescu, kojeg je podupro sam Hitler. Kolaboracionistički režim samoinicijativno će sudjelovati u uništavanju židovskoga stanovništva sve do rujna 1942. Tada će, na potpuno iznenađenje, odbiti Eichmannovu zapovijed o deportaciji preostalih Židova prema poljskom Lublinu.

Razlozi za taj preokret bili su višestruki: intervencije pojedinih Židova, pritisak papinskog nuncija i švicarskog ministra, podmićivanje članova Antonescuove obitelji od strane imućnih Židova te Antonescuovo negodovanje zbog miješanja Nijemaca u unutarnje poslove Rumunjske. Do listopada 1942. postalo je očigledno da Rumunji odugovlače, a deportacije su odgođene do proljeća. U međuvremenu, rumunjska armija uništena je kod Staljingrada, a Nijemci su se povlačili na svim frontama. Nevoljkost Antonescua za deportaciju preostalih 300 tisuća Židova treba tumačiti u kontekstu njegova pokušaja pregovora sa Saveznicima (Ian Kershaw).

Nakon rata Ion Antonescu pred Narodnim tribunalom u Bukureštu osuđen je na smrt. Godine 1994. redatelj Sergiu Nicolaescu o tom je suđenju snimio film *Oglinda*. Kadrovi tog filma pojavljuju se i u filmu *Radua Judea*. U njima gledamo Antonescuovu završnu riječ, kojom se predstavlja kao nepokolebljivi rumunjski patriot, spreman na svaku žrtvu koju povijest i sudbina postave pred njega. Posrijedi je jedan od najmračnijih trenutaka rumunjske kinematografije. Općenito se dnom rumunjske kinematografije smatra 2000. godina, kada u Rumunjskoj nije snimljen nijedan dugometražni igrani film. Na-

kon toga krenula je obnova, a onda i uspjeh neusporediv s bilo čime u dotadašnjoj nacionalnoj i europskoj kinematografiji.

No postkomunistički film o maršalu Antonescuu ozbiljna je konkurencija 2000. godini. Saharinski nacionalizam tu se miješa s toksičnim povijesnim revizionizmom. Samoubilačkim impulsom ideja nacije, i tranzicijske demokratizacije društva, veže se uz relativizaciju i nije-kanje zločina. Judeov film *Ne zanima me ako u povijesti ostanemo zapisani kao barbari*, čiji je naslov citat jednog Antonescuova ministra, odgovor je na to usadivanje zločina u suvremeno rumunjsko društvo. Mlada redateljica povijesne inscenacije dobiva stručnu pomoć službenog savjetnika. On se slaže s izborom teme, ali predlaže da se zločin prema Židovima predstavi samo kroz deportacije, ne i ubijanje. Redateljica ustraje u svojoj frlićevskoj provokaciji, suočavanju građanstva sa zanijekanim zločinima i prikrivenim antisemitizmom. Aplauz građana koji će dobiti za svoju inscenaciju ubijanja Židova provokacija je samog *Radua Judea*.

Prisutan u rumunjskom valu od sama njegova početka, nakon filma *Aferim!* Jude je postao njegovim trenutačno ključnim protagonistom. Dokumentarcem *Mrtva nacija*, u kojem se nedavno pronađena arhiva jedne predratne i ratne fotoradnje kombinira s izvodima iz dnevnika židovskog liječnika, Jude je spustio skalpel u kompleks rumunjskog odnosa prema prošlosti. *Ne zanima me ako u povijesti ostanemo zapisani kao barbari* nastavak je tog angažmana: umjetnički superioran, društveno beskompromisan, film koji suočavanjem sa zločinom uspostavlja distinkciju između zločina i nacionalnog identiteta.

Sumnjamo da nacionalisti i revizionisti to mogu razumjeti. Za njih su šutnja i relativizacija zločina mjera patriotizma. Nacija se povezuje omertom. Izdaja nije zločin, nego je zločin njegovo razotkrivanje. Aplauz filmskih statista Judeovo je raskrinkavanje takve politike koja desetljećima nakon zločina naciju povezuje s revizionističkom, relativizirajućom politikom. Ljekovit film, i to ne samo za tranzicijsku Rumunjsku, već i za neke druge nacije koje svoj postkomunistički identitet uporno vezuju sa zločinima iz prošlosti.

Nove knjige

Foto-robot fašizma

Piše Dragan Jurak

Vječni fašizam knjiga je za sva vremena. Korisna u svako doba, ovo naše možda i više od bilo kog drugog. Čitati danas predavanje Umberta Eca, održano 25. travnja 1995. na engleskom jeziku na Sveučilištu Columbia u New Yorku, za publiku koju su većinom sačinjavali studenti, znači čitati ga kroz događaje i fenomene o kojima Eco tada nije znao ništa ili nije znao u razmjerima koje će ti fenomeni zadobiti četvrt stoljeća kasnije. Ecovo predavanje održano je neposredno nakon terorističkog napada u Oklahoma Cityju i otkrića činjenice da u Americi djeluju vojne organizacije ekstremne desnice. Danas ga čitamo u doba Trumpa, Brexita, antiimigrantske politike, u eri svjetonazorskog antiliberalizma i ekonomskog neoliberalizma, internetizacije masovnih medija i masovne kulture.

Totalitarne desničarske režime 20. stoljeća, kao i njihove ideologije, teško je objediniti jednim pojmom, bio to fašizam ili neki drugi pojam. Eco objašnjava: „Oduzmite fašizmu imperijalizam i dobit ćete Franca ili Salazara; oduzmite mu kolonijalizam i dobit ćete balkanski fašizam. Dodajte talijanskom fašizmu radikalni antikapitalizam... i imat ćete Ezru Pounda...”

Primjerice, njemački nacizam je bio fundamentalno „paganski, politeistički i antikršćanski“, a s druge strane Francov falangizam „hiperkatolički“. Talijanski fašizam, sam za sebe, „košnica je proturječja“: totalitarni pokret koji spaja monarhiju i revoluciju, kraljevsku vojsku i Mussolinijevu osobnu miliciju, privilegije dodijeljene Crkvi i državni odgoj koji veliča nasilje, apsolutnu kontrolu i slobodno tržište.

No Eco smatra da je moguće navesti tipična obilježja koja spajaju ne samo njemački nacizam, talijanski fašizam, španjolski falangizam i pjesnika Ezru Pounda, već i obilježja nekih postfašističkih fenomena. Tih četrnaest karakteristika naziva „vječnim fašizmom“, ili „ur-fašizmom“, koristeći se njemačkim prefiksom sa značenjem: vrlo star, prvi, primitivan. Slijedi lista koja u svojoj cijelosti, ali i u svojim elementima, predstavlja foto-robot fašizma i fašističkih tendencija.

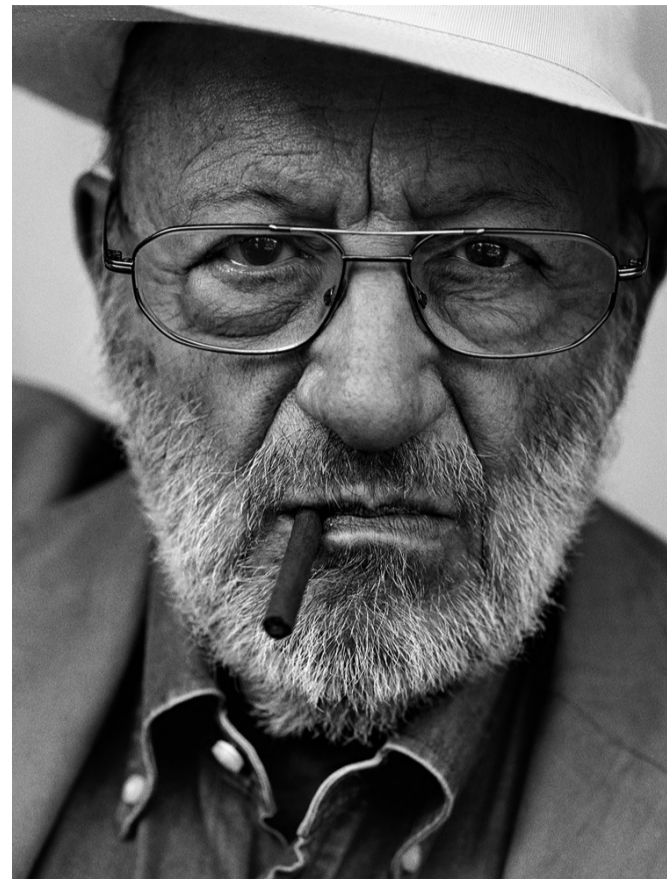
Tu je na prvom mjestu *kult tradicije*, ideja bogolikog čovjeka i božanskog društva iz same zore ljudske povijesti; zatim *odbacivanje modernizma*, prvenstveno kroz odbacivanje prosvjetiteljstva i racionalizma; *kult akcije zbog akcije*, kao djelovanje nauštrb mišljenja; pa *neslaganje kao izdaja*, kroz odbacivanje svake kritike; *strah od različitosti*, kao jezgro rasizma; *apel frustriranoj srednjoj klasi*,

kao pothranjivanje socijalnih frustracija; *opsesija zavjere*, kao proizvodnja neprijatelja i ksenofobije; prikazivanje neprijatelja kao istodobno *previše jakih i previše slabih*; *pacifizam kao šurovanje s neprijateljem*; *prezir prema slabijima*; mitologija herojstva u smislu da se *svatko obrazuje da postane heroj*; *invidia penis* kao traženje seksualne kompenzacije kroz oružje; *kvalitativni populizam*, gdje je narod monolitni entitet čiji je tumač vođa; i na kraju *fašistički novogovor*, sa svrhom ograničavanja složenog i kritičkog razmišljanja.

Lako je na ovoj listi uočiti tendencije koje se provlače i kroz suvremeno društvo. *Kult tradicije* kroz recentni kult nekadašnje povijesne veličine u Britaniji, Rusiji, ili Americi (slogan *make America great again*). *Odbacivanje modernizma* kroz antiliberalne tendencije kakve se javljaju u Poljskoj, Mađarskoj ili Rusiji. *Kult akcije zbog akcije* kakav emaniraju „jaki lideri“ poput Orbana, Putina ili Trumpa. *Strah od različitosti* kroz poticanje islamofobije ili antiimigrantskih osjećaja. *Apel frustriranoj srednjoj klasi* kroz poticanje frustracija nižih i srednjih klasa, kao što je to bio slučaj kod američkih predsjedničkih izbora ili britanskog referenduma. *Opsesiju zavjere* kao jedan od oblika pobuna protiv obrazovanih elita. Ideju *previše jakih i previše slabih neprijatelja* kroz istodobno omalovažavanje islama i fame o njegovoj sveprisutnoj opasnosti. *Odbacivanje pacifizma* kroz tobožnju realpolitiku i mačizam jakih lidera. *Prezir prema slabijima* kroz neoliberalnu politiku zanemarivanja slabih i siromašnih. *Mitologiju herojstva* kroz pop kulturu super junaka i nasilnih video igrice. *Kvalitativni populizam* kroz ono što već Eco naziva televizijskim ili internetskim populizmom. *Invidia penis* kroz američku ili rusku opsesiju oružjem. *Novogovor* kroz oblike tzv. „fake newsa“, i tako dalje.

U pogovoru, po svom obimu gotovo jednakom prvom dijelu knjižice (nakladnik TIM press iz Zagreba), profesor američkog sveučilišta u Rimu i prevoditelj Damir Grubiša, Ecovu taksonomiju uspoređuje s nekim sličnim, sveobuhvatnijim taksonomijama. Navodi se Emilio Gentile i fašistički projekt „zatvorenog društva“, sa zatvorenom ekonomijom i sakralizacijom politike, uz kolaboraciju Crkve (katoličke u Italiji, protestantske u Njemačkoj). Dimitri Kitsikis i njegovih „13 diskriminanti“ po kojima se prepoznaju fašistički establišmenti; te povjesničar Stanley Payne i njegove tri skupine kriterija za identifikaciju fašizma.

Možda i važnije, profesor Grubiša navodi i neke lokalne manifestacije fašizma: od simboličkog mača koji se po-

Tipična obilježja: Umberto Eco

javljuje u ikonografiji hrvatskog folk-rocka, nogometnih huligana koji se skrivaju iza hiper-patriotske euforije, kršćanskih fundamentalista koji siju homofobiju, do veterana prošlih ratova „koji žele arbitrirati u društvu umjesto legalnih institucija“.

Još nedavno zagovornici demokratsko-liberalne paradigme vjerovali su da će proći ispod duge. Danas je svjetski poredak ustrojen na multilateralizmu pod udarom, a ujedinjenja Evropa izložena vanjskim i unutrašnjim pritiscima. Povijesni oblici fašizma ne mogu se ponoviti, ne u svom izvornom obliku, no obilježja ur-fašizma prisutna su čak i tamo gdje su se još jučer činila nemogućima, a neviniji oblici fašizma spajaju se s malignijim.

Umberto Eco (1932.-2016.) zadužio nas je na mnoge načine. Kao filozof, semiolog, kao autor romana *Ime ruže* i *Foucaultovo njihalo*. Zadužuje nas i dalje. *Vječni fašizam* vodič je za praćenje tekućih zbivanja i aktualnih vijesti. Romanopisac koji se volio baviti teorijama zavjere i mističnim strujama povijesti, ostavio nam je nostradamovsku knjižicu u kojoj se prepoznaje, u kojoj je zapisana naša sadašnjost.

Pjesnički svijet

Zebnja davno ubijenih srodnika
(Fragmenti)

Piše Predrag Finci

(Onomad, kada je vjera bila osobna stvar, kada je svatko za sebe u svoje i svoje vjerovao, u mom rodnom gradu samo jednom vidjeh rabina, posljednjeg prije „našeg rata“, dugo drugog neće biti. Sjedio je na klupi sam, star, spuštenih kapaka, tiho mrmljao, malo se ljuljao, a kada bi otvorio oči zadovoljno okolo gledao, i sve mi se čini, smješkao).

O antisemitizmu, telefonom

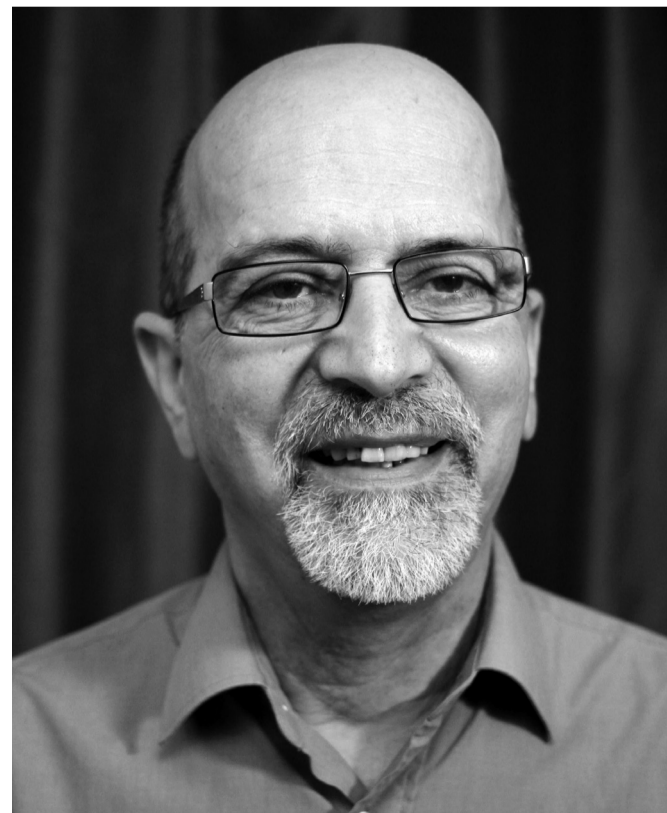
Javio mi se gospodin A. elektroničkom porukom, može li me nazvati, htio bi sa mnom porazgovarati o antisemitizmu, zna da sam o tome dosta pisao u nekoj knjizi, nije je čitao, zauzet je, više puta je taj tekst objavljivan na raznim mjestima, čitao ga je i on, može li me nazvati telefonom, uznemiren je, zabrinut, začuđen, htio bi sa mnom porazgovarati, kada mi odgovara, svakako, u četvrtak, dogovoreno.

U četvrtak zove na vrijeme, pristojno pozdravlja, predstavlja se, a onda počne bujica, govori brzo i mnogo, što

je osobina neurotičnih, usamljenih ljudi, koji neće da pitaju, nego da kažu što oni misle, iznesu svoje stajalište, zato i zovu.

Prekinuh ga: „Što ste htjeli da me pitate?“

„Pa eto, gospodine Finci, Predrag, mogu li vas zvati Predrag, nećete se naljutiti, vi ste napisali članak o antisemitizmu, hoću reći čitao sam ga, hoću reći dobar je, nije loš, uvijek se može o tome, ali mnogi su u pravu, i ta politika Izraela, što uopće znači ta riječ „cionizam“, ne znam, nisam ja antisemit, imao sam prijatelje, ne mogu se sada sjetiti imena, ma puno ih je bilo, u školi, a i poslije, ne bih vas nazvao da sam od tih,

Predrag Finci

San o davnini

Kroz kapke vjetar

Pijesak zaboravljene zemlje

Na zlatastom horizontu karavana

U prigušenoj pjesmi ritam nerazumljiva jezika

nije to sada važno, nego, ovaj, kako vi objašnjavate, ukratko, nemojte dugo, možete li, kratko, jednostavno, bez filozofiranja, ljudi svašta govore, i na portalima pišu, jeste li vidjeli, nije mi jasno, otkud odjednom toliko antisemitizam, svuda, eto, i u vašem rodnom gradu, nije ga prije bilo, je li tako, mislim, imate li neko objašnjenje?“.

Mogao bih sada i ja opširno, dugo, ali neću ponavljati sve ono što sam ranije napisao, znam da bi potrajalo i da me gospodin neće slušati, pitao me mogu li reći kratko, jasno... Mogu: „Moj gospodine, koliko primitivizma, toliko antisemitizma“.

Dok čitam Celana

u noći nas nekoliko budnih u bijegu rasutih od tame smrznutih u nama zebnja davno ubijenih srodnika kao da će nikad više opet biti ustajemo noć kopamo sve dublje sve dublje se spuštamo dno produbljujemo kopamo kopamo kopamo u iskop tonemo fuga smrti nije pjesma nikakva to nije poezija ako jest ne može se pročitati strašna je to molitva naricaljka riječ očaju odlaženja umiranja takva je to riječ mi s tobom samoubojico s tobom nekazivo kazujemo s tobom u praznini tražimo za tobom idemo sve do mosta tamo gdje je tvoja muka zastala u tjeskobu prelazimo niz vode u koje se potonuo u nebo u dim odlazimo tvoja pepeljasta riječ potamnilo zlato tvoga pjesništva tvoja bol tvoja nesreća stalno ponavljana u novoj noći opet pripremljena tvoja fuga puna žica mrtve djece njihovih roditelja opljačkanih poniženih protjeranih zatočenih otetih života spaljenih snova ugušenih nada oko nas živi strava oko nas opet zašto zašto zašto zašto onda zato mi kopamo stare rane rovarimo ne razumijemo objašnjenja ne nalazimo prepadnuti u noći sjene vrebamo čekamo oslušujemo iz tamnih bara svijeta iz ljudskih pustinja iz ljubaznih čudovišta opet glasove majstora zločina čujemo opet se Paule moj tvoja riječ događa opet Saule naše ništa priprema

Onaj

Kojeg su čekali
ne dođe.
Nije došao
ni godinu prije ni prije ni jedne godine nije.
Kojeg nisu, dolazio.
Kao dobri susjed
prodavač
poštar
poreznik
popisivač
policajac
zločesti susjed.
Onda uniformirani, bez lica.
Četiri godine kasnije drugi, u drukčijoj uniformi, ali nasmijani.
Njih dočekaše samo oni što su bili
po šupama po šumama po gorama.
Poslije ih se nekoliko okupilo.
U sjećanju
Tugovanju
Vjervanju
U molitvi

Čekali.
Jednom će.
Vrata mu već otvorena.
Čekali.
Još ga nema.
Tama ga, sigurno, na putu zadržava.
A na vratima znak
srca
čežnje
strpljenja
spasenja.
Čekali onog
Kojeg nema
Kojeg neće biti
Čekali onog
Kojeg je nada
Kojeg je bol
Kojeg je smrt
Već oglasila
U srce nastanila.
Njega čekali.

Turizam, pet stotina godina kasnije

Kada šetam Madridom s mojom dragom, Madrid ne smije ni da pisne. Samo se prostre, podatan, mene i dragu mi čeka. Kada joj ja na trgu izjavljujem ljubav, trg se sruši i sve njegove prošle ljubavi zamru. Kada sam s mojom dragom, nema Madrida. Nema njegovih portretiranih likova kraljeva, kraljica, vojvoda, svećenika, ferdinanda, elizabeta, torquemada, njihovih vojnika, inkvizitora, dvoraca, crkava, galerija, restorana, ničeg nema, samo moja draga. I možda, zbog računa, putnička agencija, s popustom bila ova tura, kada platiš nema izгона, imaš mjesto boravka, tvoja je od tri do pet dana sretan budi zemlja španjolska.

Jeruzaleme, grade

ni jedne suze ni kapi krvi smrti ni jedne tuge ne
vrijediš

Nema kamena ponad ljudskog života

Ako u tebi ne može biti ljubavi

Neka te ne bude

SADRŽAJ

Pobijedio je Mister Zi (Jaroslav Pecnik).....	1
Oprečne tendencije (Mirko Galić).....	3
Dva pisca, dva antipoda (Zdravko Zima).....	5
Glazbom protiv ideologije (Mick Brown).....	6
Moj pradjed David Meisel (Tena Bunčić).....	8
Drama bez protagonista (Igor Ružić).....	10
Banalnost kazališta (Mislav Kukoč).....	11
U Jeruzalem via Zagreb (Tvrтко Jakovina).....	12
Tajni agenti odlaze tiho (Željko Ivanjek).....	12
Zatočnici vlastitih identiteta (Dragan Rubeša).....	13
Judeova provokacija (Dragan Jurak).....	14
Foto-robot fašizma (Dragan Jurak).....	15
Zebnja davno ubijenih srodnika (Fragmenti) (Predrag Finci).....	15

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 2 (143) Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2019 / adar-nisan-ijar-sivan 5779 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Palmotićeve 16, 10 000 Zagreb

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiberger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

Zagreb*, 2019.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiberger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiberger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro-račun: HR6423600001101504155

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH